

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

УДК 177.61+130.2

ТУРЕНКО Віталій Едуардович

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ЛЮБОВІ
В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

КИЇВ 2022

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор
Хамітов Назіп Віленович,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ
провідний науковий співробітник
відділу філософської антропології

доктор філософських наук, професор
Газнюк Лідія Михайлівна,
Харківська державна академія
фізичної культури
завідувач кафедри гуманітарних наук

доктор філософських наук, доцент
Шаталович Олександр Михайлович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
професор кафедри філософії

Захист відбудеться «13» жовтня 2022 року об 11⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.16 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 06061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://www.npu.edu.ua> та в науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 06061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 13 вересня 2022 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. О. Ярошенко

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена двома ключовими питаннями. Перше з них – це питання щодо любові у житті сучасного людства. Що сьогодні відбувається з людською любов'ю – девальвація, дефіцит чи модернізація? Хоча питання про кризу любові у соціумі філософи порушували не раз (Платон – у «Бенкеті», Еразм Роттердамський – у «Книзі християнського лицаря»), однак саме у ХХ–ХХІ ст., за умов різкої технологізації людського життя, воно постає ще гостріше. На підтвердження цього можна згадати, що сучасна західна філософія говорить про модернізацію людських стосунків, зокрема й про конфлюентний (Е. Гідденс), «рідкий» (З. Бауман) стан любові, ба більше – навіть про її хаотизацію (У. Бек).

Друге питання пов'язане з існуванням трансісторичних проблем у філософсько-антропологічному дискурсі. Зокрема Р. Рорті наголошує: метафізичною ілюзією є те, що філософія має справу з вічними «надісторичними» проблемами, які зберігають свою актуальність, попри культурне середовище і «випадковості місця та часу». Натомість позиція Р.-Дж. Колінгууда полягає в тому, що розвиток філософського дискурсу свідчить про наявність наскрізних проблем, які проходять червоною ниткою в контексті творчості мислителів різних епох чи країн. Це стосується й феномену любові, міркування про яку сягають витоків власне філософії як явища. Тож виникає потреба дослідити «ἀρχή» розмислів про любов в античності і простежити, як мислителі наступних епох, критикуючи або підтримуючи ці найдавніші ідеї, створювали й розробляли власні оригінальні уявлення щодо любові у філософсько-антропологічному дискурсі. Розкриття ідеї любові в античності сприятиме розумінню її експлікації й у вітчизняній філософській культурі, основою якої є доробок давньогрецьких і давньоримських мислителів.

Не менш актуальним з наукового погляду є питання, пов'язане з необхідністю створення міждисциплінарного синтезу наук, що досліджують любов. Любов – надзвичайно складний, багатогранний і найбільш значущий екзистенціал людського буття. Відповідно до цього його експлікація не може бути обмежена лише однією галуззю філософського знання, зокрема філософською антропологією чи історією філософії. Щоб більш адекватно і цілісно висвітлити досліджувану проблематику, треба залучати науково-дослідницькі матеріали з різних галузей. Це стосується й осмислення любові безпосередньо в античній філософській традиції. Ґрунтовний і системний аналіз концепту любові в античній філософській думці потребує не лише глибоких знань з історії філософії, а й активного залучення лінгвістичного та філософсько-культурного апарату. Це дасть змогу здійснити представлену дисертаційну розвідку більш комплексно, полівекторно, завдяки чому

з'явиться можливість подолати низку упереджень і кліше стосовно досліджуваної теми, які панують у філософському дискурсі не одне століття.

Джерельна база дослідження. Загалом антична філософська культура була предметом розгляду в дослідженнях багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. Безперечно, охопити всю літературу щодо філософської думки античності і навіть лише ту її частину, що стосується осмислення любові, в одному дослідженні неможливо, тому доцільним видається виокремлення кількох груп наукових праць, що дали змогу здійснити цю дисертаційну розвідку відповідно до її мети і завдань.

Важливу загальнотеоретичну основу нашого дослідження становлять напрацювання з методології вивчення античної філософії та культури у роботах цілої низки науковців – як зарубіжних (М. Абрамова, Ц. Арзаканяна, В. Асмуса, Я. Бондаря, В. Віндельбанда, Г. Гегеля, В. Герольда, В. Дильтая, М. Желнова, В. Жучкова, Ф. Зеленогорського, З. Каменського, О. Новікова, Т. Ойзермана, А. Перцева, М. Петрова, Б. Рассела), так і вітчизняних (І. Бичка, В. Горського, Ю. Кушакова, В. Менжуліна, С. Руденка, П. Содомори, В. Ярошовця).

Друга група – праці, присвячені як філософсько-антропологічній і філософсько-культурній проблематиці загалом, так і античній філософії та філософії любові зокрема. До них варто віднести праці зарубіжних учених Д. Гальперіна, Г. Драча, М. Епштейна, Е. Кайлінг, О. Канишевої, Е. Кіртсоглу, Д. Редфілда, Д. Сермамоглу-Соулмайді, І. Сінгера, С. Соловійової, К. Фараона, М. Шелера. Серед вітчизняних науковців слід назвати Є. Андроса, Л. Газнюк, В. Табачковського, Н. Хамітова, В. Шинкарука тощо.

До третьої групи належать фундаментальні загальні дослідження з античної філософської традиції П. Адо, А. Ахутіна, Ж. Вернана, М. Вольф, У. Гатрі, Т. Драча, М. Канто-Спербера, Ф. Кессіді, А. Кулаковського, О. Лосєва, М. Мамардашвілі, Б. Рассела, А. Хлебнікова та інших.

Четверту групу джерел утворюють праці, які заторкують проблематику любові, дружби, пристрасті в античній культурі. Ідеться про науковий доробок А. Баумейстера, Н. Брагінської, Т. Бородай, Г. Гусейнова, О. Лосєва, Д. Реале, Д. де Ружмона, Ю. Рюрікової, І. Свенціцької, І. Сінгера, М. Солопової, В. Строгецького, А. Чанишева, В. Шестакова.

Необхідно зауважити, що стосовно статусу «античного еросу» та взагалі античного розуміння любові існують різні упередження та думки, які іноді створюють доволі суперечливу картину порушеної проблематики. Безперечно, ми можемо говорити, що любов в античну добу посідала не останнє місце. Свідченням є, скажімо, те, що в давньогрецькій мові був «словник любові», який, на нашу думку, складався з дев'яти слів. Водночас існують різні погляди та концепції, які нівелюють значення осмислення любові в античній традиції.

Відповідно, постала потреба залучити п'яту групу наукових розвідок, пов'язаних з осмисленням давньогрецьких концептів любові. Маємо на увазі праці Д. Аннас, Р. Апрусяна, Ж. Баладє, Е. Бенвеніста, Ф. Бютгена, С. Євтушенка, Б. Кассен, Д. Констана, Д. Купера, А. Мура, А. Нігрена,

К. Оврей-Ассея, Р. Радебуша, Е. Салема, П. Табенського, П. Тілліха, Т. Урда, П. Флоренського, Д. Хьюза, А. Чанишева, а також словники Е. Бузака та І. Дворецького, Г. Ліддела і Р. Скотта.

Також ми вважаємо доцільним висвітлення й осмислення античної міфології любові. Хоча поява філософії, як відомо, стала ознакою переходу «від міфу до логосу», але, як свідчать тексти, міфологічне забарвлення роздумів про любов, за рідкісними винятками (Арістотель, епікурейці), характерне для мислителів різних часів – від архаїки до пізнього еллінізму.

З огляду на це до шостої групи у нашій джерельній базі увійшли наукові дослідження, що стосуються античної міфологічної традиції експлікації любові (Д. Адамс, Ж. Алеві, Р. Берг, Г. Гусейнов, Д. Мелорі, О. Лосєв, Д. де Ружмон, Ю. Рюріков, М. Хандо та ін.). Ґрунтовне висвітлення означеної проблематики допоможе зрозуміти вплив міфології на особливості осмислення любові на різних етапах античної філософської думки.

Сьома група досліджень стосується окремих античних філософів і проблематики любові в їхньому доробку. Зокрема можна виділити праці, присвячені:

– докласичній давньогрецькій традиції – Е. Бренхема, Р. Брехта, М. Вольф, М. Гайдеггера, Д. Дадлі, А. Єгорова, Л. Жмудя, Ф. Кессіді, Д. Кірка, Е. Коксона, А. Лонга, Т. Мякіна, І. Нахова, Ф. Петерса, А. Чрьоуста;

– Платону – Д. Андерсона, Д. Бабю, Е. ван де Віжвер, Л. Гобечія, Б. Елерса, У. Коубба, К. Корріган, Н. Крік, М. Лутца, Р. Мітчела, М. Мозес, Н. Мудрагея, Д. Пулакоса, В. Розіна, Д. Росса, Б. Рубі, Д. Садлер, Т. Слезака, В. Соловійова, А. Тахо-Годі та інших (У дослідженнях, присвячених платонівському доробку, ми бачимо як недоліки, так і переваги. Проте в цій дисертаційній роботі ми більше притримуємося позиції тієї групи платонознавців, яких прийнято називати «штраусіанцями». Така ситуація дала змогу залучити більш широке коло джерел для висвітлення філософської концепції любові, а також розкрити імпліцитні аспекти платонівської герменевтики любові. Однак подекуди ми зверталися і до представників «тюбінгенської» школи, а саме до Т. Слезака і Д. Реале. Такі кроки зумовлені тим, що необхідно було висвітлити специфіку певних моментів у написанні Платонових праць.);

– Арістотелю – Е. Ворда, М. Капферберга, Т. Коннолі, Д. Констана, Д. Майра, Д. Нільсена, В. Орлова, Д. Оуенса, М. Пакалюка, Д. Персіваля, Н. Шерман;

– елліністичній традиції – Е. Буртоззі, Д. Васіліакіса, А. Титаренка, Р. Крайтнер, А. Лонга, К. Морана, В. Мотто, Д. Мюрея, Д. Робертсона, М. Скофілда, А. Степанової, У. Стефенса, О. Столярова.

Восьму групу джерел формують філософські дослідження, присвячені осмисленню любові в її відношенні до дружби, самотності, краси, толерантності та інших феноменів буття людини. Цю групу можна поділити на такі підгрупи:

1) праці зарубіжних філософів стосовно феномену любові – Ф. Альбероні, Р. Апресяна, Р. Барта, Б. Братуся, З. Баумана, Ф. Brentano, П. Брюкнера, М. Бердяєва, М. Бубера, К. Васильова, Г.-Г. Гадамера, М. Гартмана, Г. Гегеля, А. Грюна, М. Епштейна, І. Ільїна, А. Конт-Спонвіль, Т. Кузьміної, Е. Левінаса, К. Льюїсса, Г. Мадіньє, Х. Ортеги-і-Гассета, П. О'Каллагана, П. Рікера, А. Рубеніса, Х. Сваре, П. Сорокіна, П. Тілліха, М. Фічіно, Х. Фішера, М. де Унамуно, М. Шелера, Х. Яннараса;

2) філософські напрацювання українських дослідників Г. Аляєва, Л. Газнюк, Н. Жижко, В. Жулай, Т. Кононенко, Ю. Ковальчук, С. Крилової, В. Малахова, В. Нікішиної, Н. Хамітова, О. Шаталовича, В. Шинкарука та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», науково-дослідницької теми філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 16БФ041-01 «Модернізація філософської та політологічної освіти та науки України на основі міжнародних освітньо-наукових стандартів».

Відповідно до стану сучасних філософсько-антропологічних і антикознавчих досліджень, загального рівня соціально-гуманітарного знання та наявних міждисциплінарних проблем дослідження ідеї любові визначено **мету дослідження**, а саме: узагальнити, систематизувати та критично проаналізувати основні концепції розуміння любові в контексті античної філософської культури.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретико-методологічну базу представленого дисертаційного дослідження;
- уточнити зміст понять «філософія любові», «антична філософія любові», «античний ерос», «імпліцитна філософія любові», «експліцитна філософія любові»;
- розкрити семантику й особливості функціонування «давньогрецького словника любові» в античній культурі;
- узагальнити вплив античної міфології на розвиток філософської рефлексії стосовно феномену любові;
- довести, що в ранній грецькій філософії наявні не лише онтологічні, а й антропологічні та соціально-етичні роздуми про любов;
- висвітлити комплексно Платонів погляд на любов і розглянути особливості трансформації його уявлень про дружбу й закоханість;
- з'ясувати спільне і відмінне в аналізі любові та «навкололюбних» феноменів у різних частинах філософського доробку Арістотеля;
- розглянути специфіку герменевтики любові у працях мислителів елліністичної доби.

Об'єкт дослідження – чуттєво-інтелектуальна культура та екзистенціальні виміри людського буття доби античності.

Предмет дослідження – ідея любові в античній культурі у контексті доробку представників давньогрецької та давньоримської філософії.

Методологічні основи дослідження. Завдання дисертації зумовили застосування різних філософських і загальнонаукових методів. У дисертації використано загальнонаукові принципи історизму, системності та світоглядного плюралізму у вивченні й узагальненні джерельної бази.

Низка методів і підходів стали ключовими в аналізі представленого дослідження, а саме:

– *системний* (він став основою для цілісної експлікації любові в загальній системі античної філософії);

– *діалектичний* (завдяки його застосуванню було виявлено внутрішні суперечності, властиві розумінню любові в античній філософській культурі, а також визначено діалектичну сутність співвідношення любові та «навкололюбівних» феноменів в античній філософії);

– *структуралістський* (у розумінні К. Леві-Стросса), який передбачає критику психоаналітичної теорії несвідомого і виокремлення таких поведінково-культурних моделей, які мають дуальну структуру (зокрема, цей метод допоміг під час розгляду Арістофанового міфу про андрогінів як відображення «давнього поділу на дві половинки»);

– *герменевтичний* (використано, щоб проаналізувати зміст текстів античних мислителів і встановити специфіку розуміння сутності любові);

– *компаративний* (було здійснено порівняльний аналіз різних теоретико-методологічних підходів в антикознавчих й амурологічних студіях);

– *проблемний* (розкрито багатогранність ідеї любові як проблеми філософсько-антропологічного дискурсу);

– *еволюційний* (систематизовано етапи та основні вектори розвитку розуміння любові в античній філософській культурі);

– *доксографічний* (цей метод, у поєднанні з раціональною реконструкцією, допоміг виявити низку сентенцій у фрагментах ранніх давньогрецьких мислителів, які допомогли: більш повно відобразити експлікацію любові в античній філософії; переосмислити деякі упередження стосовно тлумачення феномену любові на різних етапах античної філософської культури, а отже, запобігти дещо поверховому, неповному розумінню її специфіки);

– *метод раціональної реконструкції* (допоміг розкрити у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів імпліцитні аспекти, ідеї стосовно любові, її проблем, що дало змогу висвітлити спадкоємність думок у розвитку філософсько-антропологічного дискурсу навколо досліджуваного феномену);

– *біографічний підхід* (завдяки ньому встановлено трансформацію поглядів на любов у Платоновому доробку, а також визначено специфіку тих чи тих докс представників ранньої грецької філософії. Також біографічний

підхід сприяв висвітленню низки світоглядних і концептуальних особливостей певних сократичних та елліністичних шкіл, що не могло не вплинути на розуміння феномену любові у мислителів цих шкіл);

– *метод дослідження реценцій античності* (англ.: classical reception studies), який допоміг виявити рецепцію поглядів давньогрецьких мислителів на любов у межах елліністичного періоду та пізніше;

– *метаантропологічна методологія*, яка дала змогу усвідомити трансформації любові у буденному, граничному та метаграничному вимірах людського буття й осмислити «волю до любові» як конституюючий принцип останнього виміру. Ця методологія також сприяла усвідомленню філософської культури в поліфонії її наукових і художніх виявів, що відобразилося в залученні до аналізу драматичного, епічного та ліричного доробку античних письменників. Усе це дало більш об'ємне бачення концептуальних трансформацій ідеї любові в античності.

Також під час детального та комплексного дослідження давньогрецького «словника любові» було застосовано методи аналогії та порівняння, системного аналізу, лінгвістичний метод контрастивного порівняння термінологіям, функціональний і феноменологічний методи тощо.

Наукова новизна дослідження пов'язана з тим, що на основі авторського розроблення комплексу джерелознавчих, методологічних і текстологічних засад уперше у вітчизняній філософсько-антропологічній думці узагальнено й систематизовано трансформацію розуміння екзистенціалу любові в античній філософській традиції. Основні результати цього дисертаційного дослідження представлено в таких положеннях, які винесено на захист:

Уперше:

– у філософсько-антропологічний та філософсько-культурний дискурс уведено поняття «імпліцитна» та «експліцитна» філософія любові, які варто розуміти як етапи розвитку такої галузі філософсько-антропологічного знання, як філософія любові: якщо імпліцитна філософія любові розкривається в розмислах філософів різних культур – античної, середньовічної, ренесансної, то експліцитна з'являється в другій половині ХХ ст., коли філософія любові стає частиною інституціалізованої та професіоналізованої академічної філософії;

– здійснено розмежування понять «античний ерос» та «антична філософія любові», що розкривається у застосуванні першого як культурологічного концепту, який уміщує і специфіку любовних практик, а другого – як власне філософського концепту, що стосується всього багатоманіття рефлексій, ідей, теорій любові в античній філософській традиції;

– систематизовано давньогрецький «словник любові», у результаті чого виявлено дві групи слів, які застосовували античні мислителі для позначення ідеї любові: «слова з головним значенням любові» (ἀγάπη, ἔρως, φιλία, στωρῆ)

і «слова з контекстуальним значенням любові» (ἄφροδίσια, ἐπιθυμία, ἴμερος, μᾶνία, πόθος);

– здійснено такий аналіз усього доробку Платона, який дає можливість обґрунтувати трансформацію уявлень античного філософа про любов, її природу та значення для суспільства і стверджувати, що у більш пізніх діалогах перевагу надано не гомосексуальним стосункам, а союзу між чоловіком і жінкою;

– на основі комплексного розгляду всього наявного філософського доробку Арістотеля обґрунтовано, що ключовою особливістю теорії любові Стагірита є секулярність, яка полягає в тому, що основа любові міститься в ентелехії, а не в якомусь трансцендентному началі.

Доведено:

– тезу, згідно з якою представники ранньої грецької філософії здійснювали роздуми про любов у контексті не лише онтологічної, а й антропологічної проблематики, зокрема в доробку Демокріта бачимо рефлексії щодо абсолютної значущості любові у структурі людського буття, а у фрагментах Геракліта знаходимо ідею про те, що любов вимагає максимальної віддачі від особистості;

– наявність специфічного погляду на любов у філософів-софістів та представників сократичних шкіл, а також з'ясовано їхній внесок у розвиток імпліцитної філософії любові, зокрема це стосується тісного зв'язку любові й прекрасного.

Уточнено:

– історичність постаті Діотіми та розкрито вплив її промови у Платоновому «Бенкеті» на розвиток імпліцитної філософії любові у подальшому (у процесі розвитку уявлень щодо самотності любові, герменевтичності любові, її зв'язку з філософією тощо);

– зміст епікурейської доктрини про любов, яка полягала не в насолоді та задоволенні тілесних бажань, а, навпаки, у відстороненні від цих практик: якщо любов до філософії представники цієї школи поважали, то любов до насолод, грошей категорично зневажали;

– вплив близькосхідних міфологічних уявлень на розвиток як античної міфології, так і ранньої грецької філософської думки стосовно любові (це простежується в образі Ерота як лучника зі стрілами та в Гераклітовому доробку відповідно).

Надано подальшого розвитку:

– герменевтиці феномену любові та «навкололюбних» феноменів у філософському доробку Арістотеля, що відобразилось у диференціації любові, закоханості та дружби в корпусі етичних праць давньогрецького мислителя;

– експлікації любові у філософському доробку Платона, що розкривається у визнанні значущості «неамурологічних» творів давньогрецького мислителя: у них досліджувана проблематика не є центральною, але висвітлено ті чи ті важливі аспекти розуміння любові, які мало присутні у класичних творах з означеної теми;

– розвідкам із філософських інтерпретацій феномену любові в елліністичних школах, що виявилось у визначенні в них спільних і відмінних рис у поглядах на любов.

Теоретичне значення дисертації визначено сукупністю положень, що сприяють: уточненню методологічних засад філософсько-антропологічної експлікації феномену любові; збагаченню та конкретизації поняттєво-категоріального апарату античної філософії любові; обґрунтуванню ролі і значення античної міфології в розвитку подальшої філософської експлікації любові у творах давньогрецьких і давньоримських письменників; виявленню нових аспектів та векторів тлумачення любові й «навкололюбовних» феноменів в Аристотелевому та Платоновому корпусах творів; визначенню основних особливостей розуміння любові в елліністичних школах та їхнього впливу на подальший розвиток філософської герменевтики любові. Ключові положення та висновки дисертації є підґрунтям для подальших досліджень античної філософії любові загалом, а також для інтерпретації цього феномену у тих чи тих давньогрецьких і давньоримських мислителів зокрема.

Практичне значення одержаних результатів полягає передовсім у тому, що питання, тією чи тією мірою висвітлені у роботі, неминуче постають і перед філософами, і перед дослідниками античної культури. Теоретичні міркування та висновки, що містяться в дисертаційній роботі, можуть виявитися корисними під час дослідження як витоків і тяглості концепцій античної філософії, так і лексичних систем філософських текстів, а також у процесі інтерпретації та пояснення окремих термінів. Отже, результати дисертації можуть широко використовувати викладачі філософії та дослідники з філософії любові, класичні філологи й перекладачі. Дослідження може допомогти в укладанні лексикографічних довідників та філософських словників, а також під час розроблення курсів і спецкурсів з філософії, філософської антропології, античної філософії, історії філософії, філософії культури, філософії любові тощо.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі положення та висновки отримані в ході самостійного дослідження.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 3 статті у виданнях, які індексуються у Web of Science (2 з яких у співавторстві), 2 індивідуальні та 1 колективну монографії, 3 статті у закордонних наукових виданнях, 20 – у фахових виданнях України (10 з яких внесені до міжнародних наукометричних баз), 15 тез виступів на наукових конференціях місцевого, всеукраїнського та міжнародного рівнів, а також 14 публікацій в інших виданнях.

Кандидатську дисертацію на тему «Феномен любові: філософсько-антропологічні виміри східнопатристичної традиції» захищено у 2014 році. Її матеріали не були використані у представленому дослідженні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження було оприлюднено та обговорено на

міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософські проблеми сучасності» (м. Херсон, 2014), філософсько-антропологічних читаннях (2014–2017 рр., Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, м. Київ), Днях науки філософського факультету (2015–2020 рр., КНУ імені Тараса Шевченка, Київ), Міжнародній науковій конференції «Другі Танчерівські читання. Арістотель та арістотелізм в історії релігієзнавчої думки» (31 жовтня 2016 р., КНУ імені Тараса Шевченка, Київ), Міжнародній науковій конференції «Особистість, суспільство, політика» (23–24 грудня 2016 р., м. Люблін, Республіка Польща), Міжнародній науковій конференції «Успенські читання» (вересень 2015 р., НаУКМА, Київ), XI Міжнародній науковій конференції «Філософія. Нове покоління. Філософія: Між природничими та гуманітарними науками» (24–25 березня 2016 р., НаУКМА, м. Київ), круглому столі часопису «Філософська думка» «Чи може Арістотель відповісти на актуальні проблеми сучасності?» (14 червня 2016 р., Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, м. Київ), круглому столі «Рецепція в історії філософії» (жовтень 2019 р., Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ), XIV Міжнародній науковій конференції «Філософія. Нове покоління. Магістралі та маргінеси» (29–30 травня 2020 р., НаУКМА, м. Київ), засіданнях Лабораторії філософського перекладу (2020–2021 рр., Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, м. Київ), Міжнародній науковій конференції «Перші українські антикознавчі студії» (13 червня 2021 р., КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ).

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені метою і поставленими завданнями. Робота складається із вступу, сімох розділів, висновків, списку використаної літератури і трьох додатків, один з яких уміщує вперше здійснені дисертантом українські переклади з давньогрецької низки праць античних мислителів. До списку використаної літератури увійшли 500 позицій, із них 281 джерело – оригінальні тексти грецькою або латиною та дослідження західних науковців (англійських, американських, німецьких, французьких). Загальний обсяг роботи – 500 сторінок машинописного тексту, з них 423 сторінки становить основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його об'єкт, предмет, теоретико-методологічну основу, мету і завдання, наукову новизну отриманих результатів, їхню теоретичну і практичну значущість, подано інформацію про особистий внесок здобувача, відомості про апробацію результатів дослідження та публікації дисертанта.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні засади дослідження ідеї любові в античній філософії» окреслено джерельні, теоретичні та методологічні засади дисертаційного дослідження. Проаналізовано ключові

поняття, які становлять категоріальний апарат, а також визначено джерельну базу, що зумовлює методологію дослідження. Продемонстровано різноманітні підходи до вивчення цієї проблематики серед вітчизняних і зарубіжних дослідників.

У підрозділі 1.1 «Джерельна база дослідження» обґрунтовано, що антична філософська традиція стосовно осмислення любові вельми різноманітна і не може обмежуватися лише працями Платона, Арістотеля, Плотіна чи Емпедокла. Висвітлення ідеї любові в контексті аристотелівського і платонівського корпусу творів тільки «амурологічними» діалогами або етичними трактатами робить розуміння проблематики дещо обмеженим і неповним. А тому доволі плідним для концептуалізації любові у Платона та Арістотеля є розгляд інших філософських напрацювань цих видатних філософів.

У підрозділі 1.2 «Історіографія дослідження» розглянуто історіографію проблеми дослідження античної філософії і зроблено висновок, що в цілому вона багатогранна. Ми виокремили шість груп, які з огляду на допустимі обсяги представленої роботи дали змогу максимально широко висвітлити означену проблематику: зарубіжні та вітчизняні методологічні студії з філософської антропології; фундаментальні загальні дослідження з античної філософської традиції; наукові доробки, у яких розглянуто проблематику любові, дружби, пристрасті в античній культурі; наукові напрацювання, присвячені тим чи тим античним філософам і проблематиці любові, зокрема ранній грецькій традиції, Платонові, Арістотелю й елліністичним школам; філософські дослідження, що стосуються осмислення дружби та любові і «навкололюбівних» феноменів; словники та наукові праці, пов'язані з осмисленням давньогрецьких концептів любові. Такий комплекс наукових робіт сприяє уникненню певних стереотипів, переосмисленню упереджень, досі наявних у дослідницькій літературі. Також, оглядаючи історіографію цієї дисертаційної праці, можна зробити висновок, що, попри велику кількість наукових напрацювань з означеної проблематики, нині навіть у західному антикознавстві немає комплексного та системного викладу трансформації поглядів на любов, дружбу, закоханість, пристрасть, хіть в античній філософській культурі, що і спонукало автора розробити специфічний комплекс методологічного інструментарію.

У підрозділі 1.3 «Поняттєвий апарат і методологічні засади дослідження» виявлено, що антична філософія любові – один з етапів імпліцитної філософії любові; вона є ширшим поняттям, аніж «античний ерос», і становить сукупність концепцій, категорій і понять, які постають в античній філософській культурі. Відповідно, таке бачення понять передбачило залучення різноманітних методів, які допомогли ширше і глибше здійснити це наукове дослідження. Найбільш евристичними для висвітлення особливостей трансформації уявлень про любов в античній філософській культурі стали такі методи і підходи: еволюційний, герменевтичний, доксографічний, раціональної реконструкції, проблемний, діалогічний, системний. Саме такий

комплекс методологічного інструментарію дав змогу здійснити поставлену мету і вирішити визначені завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі **«Давньогрецький “словник любові”: еволюція значень і смислів в античній культурі»** детально і ґрунтовно розкрито вживання лексем, якими позначали почуття любові, приязні, симпатії, пристрасті, хіті, бажання в різних текстових пам'ятках античної культури – епосах, історіографії, драматургії, ліриці, працях із філософії, медицини, географії тощо. Висвітлення здійснювалося здебільшого хронологічно за кожною лексемою, що допомогло виявити тенденції «розширення» і «звуження» їхньої семантики.

У підрозділі 2.1 *«“Агапічний словник” у давньогрецькій традиції»* проаналізовано складну і тривалу еволюцію поняття й лексеми «агапічний словник» в античній культурі та мові. «Агапічні слова» пройшли червоною ниткою через усю античну літературу зі значеннями «бути задоволеним», «цінувати», «потяг», «прихильність». Виникнення ἀγάπη є результатом розвитку й рефлексій давньогрецької філософії і літератури, що стало унікальним феноменом для християнської цивілізації та світової культури загалом.

Результати дослідження, які розкрито в підрозділі 2.1 *«Ἔρως як концепт у давньогрецькій літературі та філософії: від Гомера до еллінізму»*, полягають у тому, що етимологія слова і досі є «відкритим питанням», але це означає не лише його загадковість. Існування в античній філософії дискусій про походження ἔρως імпліцитно засвідчує його значущість уже в сиву давнину. Слово ἔρως в архаїчну добу має здебільшого такі значення: «бажання», «пристрасть», «хіть», «кохання», «сексуальні стосунки» – як гетеросексуальні, так і гомосексуальні. У корпусах творів Платона й Арістотеля імпліцитно відображено диференціацію ἔρως та φιλία. У їхніх творах простежено еволюцію від первинності ἔρως щодо φιλία до первинності φιλία щодо ἔρως.

У підрозділі 2.3 *«Στοργή та давньогрецькі слова з контекстуальним значенням любові»* розглянуто слово στοργή і такі лексеми з контекстуальним значенням любові: ἀφροδίσια, ἐπιθυμία, ἴμερος, μᾶνία, πόθος. Якщо говорити про στοργή, то вона постає у філософських текстах як розумна любов. Водночас прикметним є те, що більшість давньогрецьких «слів любові», зокрема й контекстуальних, позначали як міжособистісні почуття, так і почуття тих чи тих олімпійських богів або онтологічне начало. Також варто зауважити, що старогрецькі слова з контекстуальним значенням любові тісно пов'язані з тугою і жалем.

У підрозділі 2.4 *«Еволюція значень φιλία: від сексуальної любові до дружби»* розкрито зміну семантики «філічного словника» від архаїчного до елліністичного періодів античної культури і зроблено висновок, що концепт φιλία має свою неповторну (на відміну від інших давньогрецьких «слів любові») історію, розвиток і трансформацію. У давньогрецьких епосах цією лексемою позначали винятково сексуальні, інтимні й тілесні стосунки.

Пізніше лексеми «філічного словника» філософів-досократиків уживали не лише для позначення любові як онтологічного начала, а й для характеристики стосунків між людьми. Концепцію *φιλία* як дружби почав розробляти Платон у діалозі «Лісід», але завершену й системну концепцію запропонував Арістотель. У добу еллінізму поняття «філічного словника» знову застосовується до різних смислів та конотацій, але разом з тим не втрачається у сенсі дружби. Зрештою в дисертаційній роботі наголошено, що це поняття любові як дружби вплинуло на всю європейську традицію розуміння дружби – чи то підтримуючи, чи то опонуючи їй. Роздуми над цією лексемою можна виявити у представників грецької патристики, мислителів Відродження і Нового часу (М. Фічіно, Т. Гоббс). У ХХ–ХХІ ст. тривають наукові дискусії щодо різноманітних аспектів, контекстів цього давньогрецького концепту. Можемо назвати, зокрема, таких науковців, як А. Собл, С. Натолі, С. Протасі, Д. Гуастіні.

У третьому розділі **«Антична міфологія як основа філософської рефлексії про любов»** висвітлено ключові міфологічні сюжети осмислення ідеї любові в античній традиції, виявлено вплив образів Афродіти й Ерота на філософську думку від ранніх грецьких мислителів до представників неоплатонізму.

У підрозділі 3.1 *«Еволюція образу Афродіти: філософсько-культурний контекст»* ідеться про те, що образ Афродіти еволюціонував від суворого, хтонічного вигляду до втілення жіночності та привабливості. Образ богині любові змінювався у процесі розквіту античної культури (літератури, філософії, мистецтва); він набував нових, яскравих та антропологічних рис, старі ж залишалися в тіні віків. Унаслідок розвитку міфології, що відбувався і завдяки письмовим пам'яткам античної думки, з'являється концепція про існування двох Афродіт («небесної» і «земної»), яка визначила розуміння любові на багато століть уперед і вплинула на історію європейської культури. У текстах епосів, драм, трагедій, віршів про обох Афродіт імпліцитно виникають різні філософські інтенції про ідеї любові. Трансформація цього міфологічного образу відбувалася динамічно і впливала на філософську, літературну спадщину різних етапів давньогрецької культури, що свідчить про непересічне значення любові в житті людей античної цивілізації.

У підрозділі 3.2 *«Основні аспекти розуміння Ерота в античній традиції»* обґрунтовано, що образ Ерота в античній культурі – багатогранний: від першопочатку буття до грайливого хлопчика. Міфологічне тлумачення природи цього божества, його характеру, поведінки імпліцитно має філософський підтекст. Неоднозначність у питанні Еротового походження свідчить не лише про різні міфологічні традиції серед давньогрецьких полісів, а і про те, що у світі й житті античного громадянина відбувалася рефлексія стосовно ідеї любові, її сутності та сенсу. Загалом, якщо оглянути весь літературний доробок античної цивілізації, то Ерот уособлює ту «солодку гіркоту», про яку не раз писали античні поети. Тому й не дивно, що в античній

міфології він постає або пустуном, або, навпаки, жорстоким персонажем, тим самим ніби стаючи персоніфікацією комічного або трагічного у світі.

Відповідно, акцентовано, що філософське осмислення любові не могло не відбуватися за допомогою міфологічних сюжетів, ідей та образів. Навіть якщо філософи і ставилися скептично до цієї частини античної культури, все одно ті чи ті її елементи простежувалися у спадщині майже кожного з мислителів означеного етапу філософського дискурсу.

У четвертому розділі **«Експлікація любові в ранньогрецькій філософській культурі»** висвітлено специфіку розуміння ідеї любові в досократичній традиції, встановлено ключові вектори рефлексій щодо розуміння сенсу любові у світі й людській долі.

У підрозділі 4.1 *«Семантика любові у давньогрецькому епосі: Гомер та Гесіод»* обґрунтовано тезу про багатоаспектність розуміння людської любові у працях двох докласичних епічних авторів. Найрозвиненіші прояви любові, які опиняються в центрі уваги Гомера й Гесіода, – любов між богами та людьми, між чоловіком і жінкою, а також батьківська любов. Любов богів до людей має семантику заступництва, піклування, збереження людей від чогось лихого; причому варто зауважити, що, на відміну від Арістотеля, і в Гомера, і в Гесіода вона імпліцитно є взаємною. Міжстатеву любов в епосі описано амбівалентно: з одного боку, вона як подружня має семантику ніжності, лагідності, відповідальності, а з другого боку, вона як сексуальна має значення некерованості, стихійності та задоволення. Любов між батьками й дітьми схожа на любов богів до людей, а тому наповнена насамперед такими атрибутами, як піклування, ніжність, турбота, ласка. Варто зазначити, що остання у філософській рефлексії стає у центрі уваги фактично лише в елліністичну добу. Тільки подеколи певні думки можна зустріти у Демокріта, Платона чи Арістотеля.

У підрозділі 4.2 *«Ідея любові у ранніх грецьких мислителів: онтологія vs антропологія»* на основі наявних фрагментів філософів-досократиків виявлено, що любов як основа світу втілена у двох ключових поняттях: *ἔρως* та *φιλία*. У роздумах про світобудову більшості мислителів докласичної Стародавньої Греції любов посідає ключове місце. Філософи цього періоду розвитку давньогрецької культури, судячи з текстів, що дійшли до наших днів, розглядали любов не лише як онтологічний принцип або як елемент світобудови, а ще і як феномен людського життя. Мислителі ранньої грецької філософії по-різному ставилися до любові як екзистенціалу, але всі вони фактично одностайні в тому, що вона як ніщо інше на світі має фундаментальне значення в долі кожної людини.

Натомість у підрозділі 4.3 *«Погляд на любов у представників сократичних шкіл»* наголошено, що саме у працях ранніх софістів ми бачимо чітке розрізнення двох видів любові: «небесної» та «земної», «піднесеної» і «продажної». Кожна людина має право сама обирати, що для неї є любов, якого сенсу у своєму житті вона надає любові. Зауважимо, що саме в межах

сократичних шкіл імпліцитно відбувається перша дискусія стосовно значення любові для філософії та життя мислителя.

У підрозділі 4.4 *«Ключові аспекти експлікації любові у ранній софістиці»* висвітлено неоднозначний погляд на любов у цій філософській традиції. Деякі софісти її вихваляли, інші ж осуджували та презирливо до неї ставилися. Варто також підкреслити внесок софістів у розвиток імпліцитної філософії любові – саме вони першими присвятили свої роздуми естетичному векторові ідеї любові.

У п'ятому розділі **«Філософське осмислення любові у платонівському корпусі творів»** ґрунтовно, комплексно та системно проаналізовано розуміння Платоном ідеї любові й «навкололюбовних» феноменів у контексті всього корпусу його творів (включно з тими, які зараховують до *Dubia i Spuria*).

У підрозділі 5.1 *«Єдність і багатоманіття поглядів на любов у “Бенкеті” Платона»* розкрито герменевтику любові в контексті промов ключових учасників діалогу – Федра, Павсанія, Еріксімаха, Арістофана, Агафона та діалогу Сократа з Діотімою.

Зокрема, у пункті 5.1.1 *«Філософсько-міфологічна інтерпретація сутності Ероса у промові Федра»* встановлено, що для Платона любов – основа всього Всесвіту. Лише завдяки любові, на думку мислителя, людина здатна отримати найбільші дари, які тільки можливі на землі, і лише любов до особи протилежної статі дарує неймовірну сміливість; маючи любов у серці, людина заради коханої / коханого здатна жертвувати всім, чим може, навіть померти за неї / нього. Можливість піти заради коханої людини на все зумовлена тим, що любов до людини – це морально-естетичне почуття, спрямоване на ідеалізацію, поетизацію і романтизацію тієї особистості, яку любимо. Це почуття з глибокою повагою і схилянням перед нею. Та особистість, яку ми любимо, завжди «свята і божественна», адже вона є для суб'єкта любові найбільшою цінністю у цьому світі і в житті. Вона оберігає, захищає його всіма силами і навіть жертвує своїм життям заради нього. Також, на думку Платона, одну з ключових і позитивних ролей у різних аспектах суспільного життя відіграє саме любов.

У пункті 5.1.2 *«Павсанійська концепція “двох Афродіт”: етико-естетичний зміст»* обґрунтовано, що промова Павсанія великою мірою присвячена культурно-етичним відмінностям звичаїв любові і дружби в Афінах і Спарті від звичаїв інших грецьких міст-держав і варварських племен. Мислитель виходить саме з ролі чоловічих спілок у керуванні певними давньогрецькими полісами. Саме завдяки Павсанієві Платон постає у промові філософом культури в контексті осмислення різних любовних традицій. Доведено, що вчення про двох Афродіт має дві джерельні основи – міфологічну й історико-культурну. Позитивний погляд на одностатеві стосунки, що його висловив, зокрема, Павсаній, пов'язаний, на нашу думку, не так із власним баченням Платона, як із тим, щоб зрозуміти античну культуру любові у класичний період її існування. Концепція двох Афродіт є

двовекторною, а точніше – калокагатичною: вона онтологічно містить як етичну, так і естетичну основу. Етичний аспект стосується того, що розуміння любові та її відчуття має етичну природу, а отже, й естетичну. Естетична природа двох видів любові розуміється як те, який «шлях любові» обирає кожна людина у своєму житті – шлях прекрасного чи шлях потворного, огидного і відразливого.

Натомість у *пункті 5.1.3 «Специфіка погляду на любов у Еріксімаха»* наголошено: устами цього учасника діалогу Платон говорить, що любов посідає визначальне місце у суспільстві, а її наявність чи дефіцит стають рушійною силою певних соціальних явищ (війни, революції, відродження). На думку давньогрецького лікаря, любов впливає (змінює) не лише на людську поведінку (зовнішньо), а й на людський організм, фізіологічні процеси (внутрішньо). З Еріксімахової промови випливає, що саме наявність (відчуття) любові є маркером того, здорова людина чи хвора. Разом з тим, дотримуючись позиції Павсанія про існування двох Еротів, Еріксімах вважає, що людина занедужує, коли охоплена вульгарним (пристрасним) бажанням (любов'ю), а одужує лише тоді, коли має бажання (потяг) до прекрасного. Беручи до уваги один зі збережених фрагментів Геракліта, Платон устами Еріксімаха підкреслює, що музика є знанням основ любові, тобто тим, без чого неможливо помислити любов, адже музика будується за принципом любові, у них обох є лад і ритм. Любов і музика не терплять хаосу. У кожній з них є свої «правила», як починати і як закінчувати... хоча музика, як і любов, нескінченно багатогранна. Мелодії, як і історії любові, різні, але правила музики, як і сенс любові, єдині. Любов і музика взаємопов'язані онтологічно й антропологічно. Онтологічно любов, як і музика, неможлива без гармонії. Вони обидві «знають»: якщо є гармонія, значить, справді існує любов, створюється музика. В антропологічному контексті створення тієї чи тієї мелодії залежить від душевного / духовного світу композитора.

Водночас у *пункті 5.1.4 «Міф Арістофана про андрогінів: трагічність і комічність любові»* містяться думки й сентенції стосовно як трагічності, так і комічності його версії походження, природи й сенсу любові. Любов, на думку цього промовця «Бенкету», поєднуючи в собі ознаки трагічного й комічного, є унікальним шляхом для того, щоб люди мали змогу знайти своє місце у бутті як в особистому плані, так і в суспільному. Платон у цьому діалозі завдяки міфу про андрогінів наголошує, що предмет любові є не просто половинкою, а символом для тієї особистості, яка його шукала все життя, для тієї людини, яка його любить. Символічність предмета любові полягає в тому, що закоханий усвідомлює: без коханої людини він неповноцінний, не може гармонійно жити. Комічний вектор Арістофанового міфу про андрогінів полягає в таких положеннях: 1) пошук другої половинки – пошук своєї любові в кожного неповторний, сповнений парадоксальності, неоднозначності, невідповідності; 2) віднаходження предмета любові супроводжується як радісними, так і сумними моментами; у цьому полягає «а-феліцитарність» дискурсу любові; 3) слабкість суб'єкта в любовному дискурсі.

На основі фрагмента з Арістофанової промови виокремлено низку аспектів трагічності міфу: унікальність предмета любові й зустрічі з ним; конечність дискурсу любові; роль і значення розлуки в любові; вірність у дискурсі любові. Міфом про андрогінів давньогрецький філософ немов хоче сказати, що любов між чоловіком і жінкою – це диво на землі. У світі, де законом є роз'єднаність і суперечності, така любов – єдине місце, де двоє людей можуть стати одним цілим. У цій любові є найбільше і таємниче диво (з усіх можливих) людських стосунків: двоє стають єдиною особистістю. Тому екзистенціал вірності свідчить про те, що справді у любові немає і не може бути «царських шляхів» і «червоних доріжок». Потрібно бути готовим до всіляких небезпек з боку суспільства, з якими зустрічаються або обоє люблячих, або хтось із них. У любові є все: трагічне і радісне, ризикованість і впевненість, адже вона, головним чином, є «мета-шлях» кожної людини. Проте унікальність цього шляху полягає в тому, що ним ідуть дві люблячі особистості.

У пункті 5.1.5 «Особливості розуміння досконалості Ерота у промові Агафона» йдеться про те, що саме цей промовець наповнює новими характеристиками й особливостями розуміння природи любові. До ключових аспектів експлікації онтології любові (Ерота) належать її багатостраждальність, мудрість, ніжність, а також унікальний зв'язок з екзистенціалом страху і справедливості. Платон вважає хибною думку про те, що певні людські почуття пов'язані лише з позитивними чи негативними фактами. Людські почуття (зокрема й любов) амбівалентні, бо породжують як радість, так і біль, дають відчуття і позитиву, й негативу – і це для них абсолютно природно. Любов є випробуванням, оскільки вириває людину з «пащі» повсякденності й рутини; вона вимагає від людини повної віддачі – усе, крім любові, стає для людини як мінімум другорядним і таким, що не заслуговує особливої уваги. Через те, що любов є випробуванням, їй властиве терпіння.

Любов не приходить до тих, хто черствий, меркантильний, жорстокий. Вона, маючи в собі такий фундаментальний атрибут, як ніжність, на думку Платона, наповнює собою тих, хто добрий, милосердний і людинолюбний. Любов «не входить у будинок» до суворих людей не тому, що не хоче, а тому, що найчастіше такі люди ставляться до любові скептично або цинічно. Напрошується такий висновок: той, хто ніжний, уважний і турботливий, обов'язково любитиме і буде любленим. Розмірковуючи про зв'язок любові й ніжності, Платон Агафоновими устами підкреслює: саме ніжність Ерота дає йому змогу непомітно для всіх з'являтися в людському житті, показує, що любов справді поза нашою волею і бажанням. Якщо любові притаманна справедливість, то вона не здатна творити безлад, вносити деструктивність, бути носієм девіантної поведінки. Любов завжди там, де правда, де справедливість. А там, де брехня, обман, місця для любові не залишається. Вона спокійно та без образ іде від тих, хто мав почуття любові, і не стукає знову доти, доки не щезне брехня. Також у контексті Агафонової промови

можемо говорити про зміст любові як інтенції пізнання, проникнення в сутність Іншого, відчування цінності, завдяки якій особистість поєднується з духовним простором свободи і стає для себе суцєю. Любов, на думку Агафона, є наставницею, помічницею, рятівницею та супутницею страху (див. 197e). Любов – наставниця та помічниця страху в тому сенсі, що вона робить страх менш тваринним і більш соціальним, таким, що має сенс і глибину. Любов здатна змінювати все, з чим має діалог, зокрема і страх. Вона є наставницею страху, оскільки саме любов «знає» і дає розуміти, що справді страшно, а що не заслуговує на це почуття. Цей екзистенціал людського існування неможливо розглядати без такого її атрибуту, як знання.

Проаналізувавши в *пункті 5.1.6 «Діалог про любов між Сократом і Діотімою: основні смисли та ідеї»* праці Лукіана, Прокла, Максима Тірського, Климента Олександрійського та Феодоріта Кірського, ми остаточно стали схилитися до думки тих зарубіжних науковців (К. Вайдер, Р. Блондел та ін.), які вбачають у Діотімі реальну історичну постать античної філософської культури.

Саме в діалозі Сократа й Діотіми вперше в історії людства закладено найбільш фундаментальні аспекти імпліцитної філософії любові, які пройшли через усі етапи розвитку філософської думки від давнини і не втратили актуальності в сучасних філософсько-антропологічних та філософсько-культурних розвідках, присвячених ідеї любові. Ідеться про амбівалентність, самотність, мудрість любові, а також про те, що любов – це прагнення до безсмертя і прекрасного.

Існуючи як акт і процес, любов відкриває розуміння і проводить герменевтику суцього в його таємному бутті, причому так, що завдяки їй люблячий і люблений можуть брати участь одне в одному, розкриваючи себе завдяки Іншому і знаходячи у такий спосіб себе в Іншому, але при цьому не втрачати себе в якомусь всепоглинальному екстазі. Істинна любов проявляється у своїй чистоті буття, і ті, хто опиняється залученим у цю стихію любові, постають у розрізі цього істинного буття, у світі чистих сутностей або, як сказав би Платон, ідей. Оскільки, як ми бачимо, любов за природою філософічна, мудра, то варто зазначити, що філософська думка від античності (саме з діалогу Діотіми з Сократом) до сьогодення розглядає любов не лише як почуття та пристрасне бажання поєднатися з Іншим, а і як розумну та мудру силу, здатну по-особливому розуміти все, що оточує люблячу особистість. Ця ідея пройшла червоною ниткою в розвитку філософського дискурсу щодо любові аж до сучасності.

Для Діотіми сенсом любові є те, що вона здатна долати смерть, адже, за її словами, люди воліють любити саме тому, що прагнуть безсмертя. Лише любов спроможна перемогти смерть. Любов стає могутнішою, ніж смерть, оскільки здатна побудувати нову ціннісно-нормативну ієрархію, що доволі часто протистоїть усталеному порядку речей. Саме ця ідея може дарувати безсмертя, позаяк пов'язана з тим, що є надземним – прекрасним. Оригінальною ідеєю Платона є те, що Ерот за природою самотній. Самотність

його полягає в тому, що він не зупиняється на одному місці, він завжди динамічний, він між небом і землею: існуючи під небом, лежить на землі. Відповідно, у любові також є самотність, причому подвійна – «самотність на двох» і «самотність заради Іншого».

Розглядаючи в підрозділі 5.2 «Експлікація закоханості та дружби у “Федрі” й “Лісіді”» особливості тлумачення дружби й закоханості у Платона, виявлено, що закоханість, на його думку, є негативним феноменом у структурі людського буття. Така позиція давньогрецького філософа зумовлена тим, що закохана людина, на його переконання, більше наражається на страждання, біль, тривогу, аніж людина, яка не перебуває в цьому стані. Водночас Платон говорить і про «позитивні» аспекти дискурсу закоханості, а саме – відчуття абсолютної значущості існування люблячої особистості та всього, що з нею пов’язане. Дружба, згідно з концепцією Платона, буває двох видів: така, що заснована на протилежних цінностях, характерах, роді діяльності, і така, що в основі своїй має спільні інтереси, зацікавлення тощо. Античний мислитель наголошує на важливості обох видів дружби в міжособистісних стосунках, зауважуючи при цьому, що стосунки між лихими людьми недоречно називати дружбою.

У підрозділі 5.3 «Феномен любові в “неамурологічних” діалогах Платона» зроблено висновок, що філософію любові Платона не варто обмежувати суто діалогами, цілковито присвяченими темі любові й «навкололюбним» феноменам («Бенкет», «Федр», «Лісід»). Платон як мислитель і як особистість пройшов життєвий шлях і в контексті розуміння феномену любові. Тому не є аргументованою думка про те, що він – теоретик винятково гомосексуальних практик. Так, наприклад, у політичних трактатах античний філософ категорично заперечує та презирливо ставиться до звичай певних давньогрецьких полісів щодо прославлення одностатевих стосунків і зведення любові до насолоди й задоволення (Leg. 646b-d, 837c-d, Res. 329a-b).

Шостий розділ «Погляд на дружбу і любов у філософському доробку Арістотеля» розкриває специфіку й особливості розуміння Арістотелем любові, закоханості і дружби в контексті всього його філософського доробку.

У підрозділі 6.1 «Герменевтика любові в “ранніх творах” Арістотеля» наголошено, що сентенції Стагірита в цій частині корпусу філософських праць продовжують лінію давньогрецьких мислителів, які в осмисленні людської любові використовують знання з природничих наук (Парменід, Емпедокл, Платон). Мислителі античності від зародження філософії та до неоплатонізму, зокрема й Арістотель, розуміли, наскільки важливі й аргументовані факти з цих галузей наукового знання для експлікації тих чи тих філософських проблем і питань. На думку давньогрецького філософа, якщо почуття любові до Іншого є суто фізіологічним феноменом, то від цього неодмінно настають негативні наслідки у житті та свідомості людини. Також варто зазначити, що у рефлексіях античного філософа, які можемо бачити в його «ранніх» творах, наявні думки про любов, яка дарує сміливість і безстрашність, та про негативізм і деструктивність тілесної любові. Однією з особливостей

Арістотелевої теорії любові є секулярність, яка полягає в тому, що основа любові – в ентелехії, а не в якомусь трансцендентному, міфологічному началі.

У підрозділі 6.2 «Проблематика любові в логічному корпусі праць Стагірита», проаналізувавши ідею любові в логічному корпусі творів Арістотеля, ми зробили висновок, що античний мислитель на основі логічних побудов доходить таких умовиводів: любов є похідною від дружби, а отже, перша є «вужчою», ніж остання. Дружба в любові краще чуттєвого і пристрасного потягу. Відповідно, любов походить від дружби, а не від чуттєвого потягу (Analit. Prior. 68b). Отже, логічно розмірковуючи, Арістотель доходить висновку, що любов є видом дружби і не варто ототожнювати з нею чуттєвий потяг. Така диференціація одних із ключових феноменів людського буття пов'язана з уявленням про дружбу як любов без пристрасного бажання. У логічних працях античний філософ зауважує, що в жодному разі не можна ототожнювати любовне бажання і статевий акт із самою любов'ю, а також те, що ми любимо не так самих людей, як те, що нам у них подобається.

У підрозділі 6.3 «Закоханість, любов і дружба в етичних трактатах Арістотеля» розкрито характерні спільні та відмінні риси таких екзистенціалів людського буття, як дружба, закоханість і любов, у контексті етичного доробку давньогрецького мислителя.

Зокрема у пункті 6.3.1 «Погляд на закоханість як специфічний вид дружби» виявлено: арістотелівська традиція тлумачення онтології закоханості передбачає те, що закоханість є надлишковою дружбаю, спрямованою на єдину й неповторну особистість. Закоханість «вища» за дружбу, проте «менша», ніж любов. Дискурс закоханих, на думку Стагірита, наповнений усілякими атрибутами, як радісними, так і гіркими, що породжує думку про амбівалентність закоханості – «солодку гіркоту», яка робить її унікальною серед усіх феноменів і екзистенціалів повсякденного людського існування. Закоханість для давньогрецького філософа має свою есхатологію, доволі гірку, оскільки закінчується лише як пам'ять про почуття, що промайнули.

У пункті 6.3.2 «Природа та сенс любові-*έρως*» ідеться про те, що розуміння еросу в Арістотеля та Платона відрізняється тим, що в першого *έρως* не має якоїсь міфологічної або трансцендентної основи, але водночас Арістотель убачає в любові унікальний та своєрідний феномен людського життя. В «Евдемовій етиці» давньогрецький мислитель звертає особливу увагу на три аспекти феномену любові: стихійність, сміливість і її зв'язок із *φιλία*.

Те, що ерос – стихійний і некерований, є взагалі традицією для розуміння сутності любові у Стародавній Греції. І хоча Арістотель не говорить про випадковість еросу в міфологічному контексті, однак він не може ні заперечувати, ні стверджувати, що людина здатна керувати любов'ю. Без сумніву, любов – «не від світу цього», вона над нами. І не дивно, що унікальність природи Ероса полягала в тому, що під його владою, згідно з давньогрецькою міфологією, було все: боги Олімпу і смертні люди. Таку всемогутність, всеохопність Ероса, його маргінальну й амбівалентну природу

Платон пояснює у «Бенкеті» легендою про народження його від Пороса та Пенії (див. Symp. 203b-d).

У тому, що людина, охоплена еросом, є надзвичайно сміливою, Арістотель суголосний з «Бенкетом» Платона, а саме в контексті промови Федра. Нездоланність любові через її сміливість стала наскрізною у філософсько-культурній експлікації ідеї любові. Ці нездоланність і сміливість пов'язані з терпінням, яке також є онтологічною основою любові; це її минуле, теперішнє і майбутнє. Завдяки терпінню людина стає сміливою, їй нічого вже не страшно.

Натомість у пункті 6.3.3 «Основні аспекти філософського осмислення дружби», проаналізувавши ключові моменти філософської концепції дружби в етичному корпусі Арістотеля, ми дійшли висновку, що античний мислитель акцентує не так на онтології дружби, як на її праксеологічних, етико-естетичних горизонтах існування. Стагірит наголошує, що взаємини у справжній дружбі, на відміну від схожих на неї різноманітних міжособистісних стосунків (однодумство, прихильність тощо), передбачають фундаментальну зміну людського буття. Філософ у низці сентенцій ніби застерігає читачів не редукувати ті чи ті міжособистісні або соціальні відносини до феномену дружби (Eth. Nic. 1166b30-34, 1167a22-28). Дружба вимагає як більшої інтимності, так і відкритості. Тому, з огляду на інтенсивність цієї ідеальної дружби, логічно припустити, що в певний момент людина може підтримувати такі взаємини лише з небагатьма людьми.

Стагірит підкреслює, що основна відмінність соціальних проявів дружби від її досконалої форми полягає у тій чи тій меті, яку ставить кожен із цих видів. Певною мірою досконалу дружбу Арістотель вважає навіть вищою за любовну, адже остання почасти має утилітарний характер. Так само соціальні види дружби обирають за мету те, що мінливе, здатне губитися, тоді як метою досконалої дружби є незмінне і вічне – чесноти й цінності.

Проте, хоч би якою була мета, усе ж таки в основі різних соціальних проявів дружби лежить те, що до всіх потрібно ставитися, як до самого себе, сприймати кожного як певну перемогу над самістю, егоїзмом. Античний філософ не дає моральної оцінки, не стверджує, що той чи той прояв дружби є хибним, оманливим або ж правильним. Якщо він і порушує проблему зла, то розглядає її не в онтології дружби, прихильності чи однодумства, а в контексті того, чи можна назвати дружбою стосунки між лихими людьми або стосунки заради якоїсь злої мети.

Підрозділ 6.4 «Соціально-філософський зміст любові та дружби в «Політиці»» розкриває неоднозначне ставлення античного філософа до значущості ідеї любові для суспільства. Певною мірою він доповнює своїх попередників Сократа і Платона, наголошуючи, що в основі держави лежать любов і дружні взаємини, але водночас опонує їм, бо акцентує на негативних наслідках для соціуму і державного ладу в разі проявів різних любовних девіацій.

Арістотель убачає схожість між одним з індивідуальних проявів любові та соціальним. На думку афінського філософа, державець не повинен нехтувати людьми; він має не зловживати владою, яка зосереджена в його руках, а дбайливо, наскільки це можливо, ставитися до своїх підданих і народу як такого. Причину такого ставлення можновладця до народу Стагірит пояснює тим, що всі, хто перебуває в певному соціальному, державному утворенні, є людьми, а тому рівні за природою.

Крім того, античний мислитель заперечує тісний зв'язок любові та справедливості. Справедливість керується тим, що свої висновки вона робить здебільшого з позиції тієї особи, яка права. Натомість у дискурсі любові головною цінністю, сенсом життя завжди є Інший, тобто та особистість, яку кохають. Арістотель також наголошує на фундаментальному значенні друга незалежно від соціального статусу та на важливості першого досвіду дружнього спілкування для подальшого розвитку того чи того дискурсу дружби.

У підрозділі 6.5 «Антропология любові та дружби у “Риторичі” Арістотеля» зазначено, що античний мислитель у «Риторичі» характеризує дружбу як таку, що наповнена і позитивними, і негативними моментами. Позитивом є те, що в її основі лежить бажання блага іншому, проте в ній неминуче можуть виникати моменти страждання, болю і випробувань (печаль, смуток, нудьга тощо). Стагірит зауважує про амбівалентність дискурсу люблячих, адже через розлуку, якщо це справжні почуття, любов стає ще тривалішою та міцнішою. Не оминає він і факту тотальності й комічності природи любові. Давньогрецький філософ наголошує на перфекційній сутності дискурсу любові. На його думку, саме за допомогою близьких і коханих людей ми стаємо кращими одне для одного й корисними та значущими для суспільства.

У сьомому розділі «Філософські інтерпретації розуміння любові в елліністичний період» висвітлено багатовекторність філософських інтенцій про любов у контексті діяльності низки шкіл доби еллінізму.

Так, у підрозділі 7.1 «Специфіка розуміння любові у стоїчній школі» виявлено спільне та відмінне у тлумаченні любові стоїками на різних етапах діяльності цієї школи.

Зокрема в пункті 7.1.1 «Амбівалентність любові у доробку представників Грецької Стої» акцентовано, що грецькі стоїки, на відміну від епікурейців і скептиків, розглядали феномен любові більше в позитивному сенсі, ніж у негативному. Вони вбачали в людській любові дар природи, а тому вважали її вродженим почуттям і таким, що непідвладне людям. Оптимістичність любові в людському житті простежується в тому, що, на думку мислителів Стародавньої Стої, вона відіграє фундаментальну роль у долі особистості. Деякі мислителі вказували на її зв'язок із пристрастю, що має нерозумний початок. Інші ж звеличували любов і не бачили в ній нічого крамольного і гідного осуду. Також потрібно підкреслити, що любов, на думку грецьких стоїків, калокагатична, вона об'єднує в собі і благо, і прекрасне.

Грецькі стоїки осмислювали та розуміли феномен любові амбівалентно. У дискурсі міжстатевої любові, на їхню думку, можна розгледіти і прояви потворного, і навіть вона сама здатна негативно впливати на людську долю.

Водночас у *пункті 7.1.2 «Погляд римських стоїків на сенс і значення любові в міжлюдських стосунках»* встановлено, що для римських стоїків любов як людське почуття є і позитивним, оскільки, люблячи певну людину (кохану / коханого, дружину / чоловіка, батьків, друзів, людей), особистість здатна досягнути, відчути та зрозуміти справжній і глибинний сенс власного життя, усієї своєї діяльності і справ.

У поглядах на ті чи ті аспекти любові скептики й епікурейці, про яких ідеться в *підрозділі 7.2 «Герменевтика любові в доробку античних епікурейців і скептиків»*, не завжди погоджуються з класичною античною філософською традицією, певною мірою вони навіть їй протистоять. Хоча скептики й епікурейці іноді презирливо ставилися до феномену любові, однак не заперечували його могутності і впливу на світ, на людське життя. Здебільшого обидві елліністичні школи розглядали різні форми любові у людському житті: якщо любов людей до насолод, багатства, грошей мислителі осуджували, то любов до філософії, знань прославляли й заохочували.

Сентенції філософів-неоплатоніків стосовно любові розглянуто у *підрозділі 7.3 «Особливості експлікації любові в неоплатонізмі»*. Встановлено, що умовно ці розмисли можна поділити на три блоки: онтологічний, епістемологічний та етико-телеологічний. Дотримуючись думки свого головного вчителя, Платона, неоплатоніки говорять про єдність любові з розумом і прекрасним, однак, на відміну від Платона, їхнім розмислам притаманні ідеї щодо безлічі еротів. Також вони вважають, що любов походить безпосередньо саме від Бога як Абсолюту. Вельми цікавою як для античної філософії є ідея неоплатоніків про сотеріологічний зміст ідеї любові.

У загальних **висновках** систематизовано й аргументовано отримані результати дисертаційного дослідження:

1. Здійснивши теоретико-методологічне обґрунтування дисертаційного дослідження та висвітливши джерельну базу античної філософії любові, ми встановили, що антична філософська традиція стосовно осмислення любові доволі різноманітна і не може обмежуватися лише працями Платона, Арістотеля, Плотіна чи Емпедокла. Висвітлення ідеї любові в контексті арістотелівського і платонівського корпусу творів тільки «амурологічними» діалогами чи етичними трактатами робить розуміння означеної проблематики дещо обмеженим і неповним, а тому плідним для концептуалізації любові у Платона й Арістотеля є розгляд інших філософських напрацювань цих видатних філософів. Філософська рефлексія стосовно феномену любові відбувалася постійно упродовж усього розвитку античної цивілізації. Відповідно до цього недоречно оминати увагою спадщину сократичних шкіл, софістів, елліністичних шкіл. Історіографія проблеми дослідження античної філософії любові багатогранна. Виокремлено шість груп, які з огляду на допустимі обсяги представленої роботи дали змогу

максимально широко висвітлити означену проблематику: зарубіжні та вітчизняні методологічні студії з філософської антропології; фундаментальні загальні дослідження з античної філософської традиції; наукові доробки, у яких розглянуто проблематику любові, дружби, пристрасті в античній культурі; наукові напрацювання, присвячені тим чи тим античним філософам і проблематиці любові, зокрема ранній грецькій традиції, Платонові, Арістотелю й елліністичним школам; філософські дослідження, що стосуються осмислення дружби та любові і «навкололюбовних» феноменів; словники та наукові праці, пов'язані з осмисленням давньогрецьких концептів любові. Такий комплекс наукових робіт сприяв уникненню певних стереотипів, переосмисленню упереджень, досі наявних у дослідницькій літературі. Також, оглядаючи історіографію цієї дисертаційної праці, можна зробити висновок, що, попри велику кількість наукових напрацювань з означеної проблематики, нині навіть у західному антикознавстві немає комплексного та системного викладу трансформації поглядів на любов, дружбу, закоханість, пристрасть, хіть в античній філософській культурі, що і спонукало автора здійснити представлене дослідження. Антична філософія любові постає як один з етапів імпліцитної філософії любові; вона є ширшим поняттям, ніж «античний ерос», і становить сукупність концепцій, категорій та понять, наявних у текстах давньогрецьких і давньоримських мислителів. Найбільш евристичними для висвітлення особливостей трансформації уявлень про любов в античній філософії стали такі методи і підходи: еволюційний, герменевтичний, доксографічний, раціональної реконструкції, проблемний, діалогічний, біографічний, системний. Саме такий методологічний інструментарій допоміг розкрити специфіку герменевтики любові в античній філософській культурі.

2. Дослідивши ключові поняття дисертаційного дослідження, ми уточнили, що філософію любові розуміємо як галузь філософсько-антропологічного дискурсу, у центрі якої постає міркування про природу, сутність і сенс любові (в усій її багатоманітності у структурі людського буття). Відповідно, в історичному плані можемо виокремити два ключові етапи її розвитку: якщо імпліцитна філософія любові розкривається в розмислах філософів різних культур – античної, середньовічної ренесансної, то експліцитна з'являється у другій половині ХХ ст., коли філософія любові стає частиною інституціалізованої та професіоналізованої академічної філософії. Якщо ж говорити про античну філософію любові, то вона постає як один з етапів імпліцитної філософії любові, у якому наявний цілий компендіум специфічних рис, ідей, концепцій, що можна побачити в доробку давньогрецьких і давньоримських мислителів.

3. Розглянувши особливості, специфіку, полісемантичні контексти «словника любові» давньогрецької мови, ми довели, що кожна лексема любові в давньогрецькій мові пережила власну історію, еволюцію слововживання від гомерівських гімнів до елліністичної думки, при цьому змінюючи в тому чи тому періоді певні конотації, сенси і семантику. Давньогрецька мова унікальна

в тому сенсі, що має особливий «словник любові» (дев'ять лексем), який, на нашу думку, умовно можемо поділити на дві частини – «слова з головним значенням любові» (ἀγάπη, ἔρως, φιλία, στωργή) і «слова з контекстуальним значенням любові» (ἀφροδίσια, ἐπιθυμία, ἔμερος, μᾶνία, πόθος). Особливо примітним є те, що більшість давньогрецьких «слів любові», зокрема й контекстуальних, позначали водночас як міжособистісні почуття, так і певних олімпійських богів або онтологічне начало. Також варто наголосити, що друга група слів давньогрецького «словника любові» тісно пов'язана з тугою і жалем. «Агапічні слова» пройшли червоною ниткою через усю давньогрецьку літературу зі значеннями «бути задоволеним», «цінувати», «потяг», «прихильність». Виникнення слова ἀγάπη є результатом розвитку і рефлексій давньогрецької філософії та літератури, що стало унікальним феноменом для християнської цивілізації та світової культури загалом. Висвітлення етимології слова ἔρως досі є «відкритим питанням», але це означає не лише його загадковість. Дискусії стосовно походження ἔρως імпліцитно засвідчують його значущість уже в сиву давнину. Слово ἔρως в архаїчну добу має здебільшого такі значення: «бажання», «пристрасть», «хіть», «любов», «сексуальні стосунки» – як гетеросексуальні, так і гомосексуальні. У корпусах творів Платона й Арістотеля імпліцитно відображено диференціацію еросу та філії. У творах цих мислителів простежується еволюція від первинності ἔρως щодо φιλία до первинності φιλία щодо ἔρως. Лексеми «філічного словника», як і сам концепт φιλία, мають свою неповторну (на відміну від інших давньогрецьких слів любові) історію, розвиток та еволюцію. У давньогрецькому епосі словом φιλία позначали винятково сексуальні, інтимні, тілесні стосунки. Пізніше лексеми «філічного словника» філософів-досократиків вживали не лише для позначення любові як онтологічного начала, а й під час розгляду стосунків між людьми. Концепцію φιλία як дружби почав розробляти Платон у діалозі «Лісід», але завершеного та системного вигляду вона набула вже в Арістотеля. В елліністичну добу поняття «філічного словника» знову застосовували до різних смислів і конотацій, але водночас розуміння φιλία як дружби зберігалось.

4. Проаналізувавши еволюцію, специфіку та особливості античної міфології любові в контексті образів Афродіти й Ероса, ми обґрунтували, що образ Афродіти має вельми складну еволюцію – від суворого, проанімістичного вигляду до втілення жіночності і привабливості. Образ богині любові змінювався у процесі розвитку античної культури (літератури, філософії, мистецтва); він набував нових, яскравих та антропологічних рис, старі ж залишалися в тіні віків. Унаслідок розвитку міфології, який відбувався і завдяки письмовим пам'яткам давньогрецької думки, з'являється концепт про існування двох Афродіт («небесної» і «земної»), який визначив розуміння любові на багато століть уперед і вплинув на історію європейської цивілізації. У текстах епосів, драм, трагедій, віршів про обох Афродіт імпліцитно виникають протофілософські інтенції про ідею любові. Трансформація цього міфологічного образу відбувалася динамічно і впливала на філософську,

літературну спадщину різних етапів давньогрецької культури, що свідчить про непересічне значення любові в житті людей античної цивілізації. Образ Ерота у давньогрецькій культурі багатогранний – від першопочатку буття до грайливого хлопчика. Міфологічне тлумачення природи цього божества, його характеру, поведінки імпліцитно має філософський підтекст. Неоднозначність у питанні Еротового походження свідчить не лише про різні міфологічні традиції серед давньогрецьких полісів, а і про те, що у світі й житті античного громадянина відбувалася рефлексія стосовно ідеї любові, її сутності та сенсу. Якщо оглянути весь літературний доробок античної цивілізації, то Ерот уособлює ту «солодку гіркоту», про яку не раз писали стародавні греки. Тому й не дивно, що в античній міфології він постає або пустуном, або, навпаки, жорстоким персонажем, тим самим ніби стаючи персоніфікацією комічного або трагічного у світі загалом і людському житті зокрема.

5. Висвітливши погляд на любов у докласичній давньогрецькій літературі та філософії, ми визначили, що найбільш розвинутими видами любові в текстах епосу є любов між богами і людьми, між чоловіком і жінкою та батьківська любов. Любов богів до людей має семантику заступництва, піклування, збереження людей від чогось лихого; причому варто зауважити, що і в Гомера, і в Гесіода вона імпліцитно є взаємною. Міжстатеву любов в епосі описано амбівалентно: з одного боку, вона як подружжя має семантику ніжності, лагідності, відповідальності, а з другого боку, вона як сексуальна має значення некерованості, стихійності та задоволення. Любов як основа світу, згідно з фрагментами праць ранніх давньогрецьких філософів, утілена у двох поняттях: ἔρως та φιλία. У роздумах про світобудову більшості мислителів докласичної давньої Греції любов посідає ключове місце. Філософи-досократики, судячи з фрагментів, що дійшли до нашого часу, розглядали любов не лише як онтологічний принцип або елемент світобудови, а і як феномен людського життя. Мислителі ранньої грецької філософії по-різному ставилися до любові як екзистенціалу, але всі вони фактично одностайні в тому, що вона як ніщо інше на світі має фундаментальне значення в долі кожної людини. У представників сократичних шкіл можемо побачити перше у філософському дискурсі чітке розрізнення двох видів любові: «небесної» і «земної», «піднесеної» та «продажної». Кожна людина має право сама обирати, що для неї є любов, якого сенсу у своєму житті вона надає любові. Необхідно наголосити, що саме із сократичних шкіл у філософській думці починається дискусія стосовно значення любові для філософії та для філософа. Фрагменти софістичних праць, які збереглися донині, дають змогу зробити висновок про неоднозначний погляд на любов у софістичній традиції. Деякі софісти її вихваляли, інші ж осуджували та презирливо до неї ставилися. Варто також підкреслити внесок софістів у розвиток філософії любові – саме вони першими присвятили свої роздуми естетичному векторові феномену любові.

6. Дослідивши корпус творів Платона в контексті проблематики любові, дружби й закоханості, ми дійшли висновку, що філософську

експлікацію любові Платона не варто обмежувати тільки діалогами, цілковито присвяченими темі любові й «навкололюбних» феноменів («Бенкет», «Лісід», «Федр»). Платон як мислитель і як особистість пройшов великий шлях у розумінні феномену любові. Тому не є обґрунтованою думка про те, що він – апологет і теоретик лише одностатевих стосунків. Наприклад, у політичних трактатах давньогрецький мислитель категорично заперечує одностатеві стосунки і зведення любові лише до насолоди та задоволення (див.: Leg. 646b-d, 837c-d; Res. 329a-b). Діалог «Бенкет» – перший у європейській цивілізації твір, у якому поєднані різномірні тексти: епоси, трагедії, міфи, непосредньо філософська рефлексія. Згідно з промовою Федра у «Бенкеті» любов є основою всього світу. Лише завдяки любові людина здатна отримати найбільші дари, які тільки можливі на землі, і лише любов до особи протилежної статі дарує неймовірну сміливість; маючи любов у серці, людина здатна жертвувати всім заради коханої особистості і ладна навіть померти за неї. Зі свого боку ідея про «земну» та «небесну» Афродіту фундаментально вплинула на розуміння любові не лише у філософському дискурсі, а й у різних аспектах людського життя – як індивідуальному, так і суспільному. На основі думок Еріксімаха в «Бенкеті» можна зробити висновок, що любов посідає визначальне місце у суспільстві, а її наявність чи дефіцит стають рушійною силою певних соціальних явищ (війни, революції, відродження). На думку давньогрецького лікаря, любов впливає (змінює) не лише на людську поведінку (зовнішньо), а й на людський організм, фізіологічні процеси (внутрішньо). Натомість у промові Арістофана, зокрема у міфі про андрогінів, що лунає з його вуст, імпліцитно містяться думки та сентенції про трагічність і комічність походження любові. Любов, на думку цього промовця «Бенкету», маючи в собі ознаки трагічного й комічного, є унікальним шляхом для того, щоб люди могли знайти своє місце у бутті як в особистому сенсі, так і у професійному. У своєму виступі Агафон наповнює любов новими характеристиками й особливостями розуміння природи Ерота. Це, зокрема, багатостраждальність, мудрість, ніжність, а також унікальний зв'язок з екзистенціалом страху. Також зауважимо, що ми схилиємося до думки тих зарубіжних науковців (К. Вайдер, Р. Блондел та інших), які вбачають у Діотімі реальну історичну постать давньогрецької філософської думки. Саме в діалозі Сократа й Діотіми вперше в історії людства закладено найбільш фундаментальні аспекти імпліцитної філософії любові, які пройшли через усі етапи розвитку філософської думки від давнини і не втратили актуальності в сучасних філософсько-антропологічних та філософсько-культурних розвідках, присвячених ідеї любові (амбівалентність, справедливість і філософічність природи любові, любов як прагнення до безсмертя та прекрасного, герменевтичність і самотність як прояви сутності любові). Закоханість, яку Платон докладно розглянув у «Федрі», є, на його думку, негативним феноменом у структурі людського буття. Така позиція давньогрецького філософа зумовлена тим, що закохана людина, на його переконання, більше наражається на страждання, біль, тривогу, аніж людина,

яка не перебуває в цьому стані. Водночас Платон говорить і про «позитивні» аспекти дискурсу закоханості, а саме – відчуття абсолютної значущості існування люблячої особистості та всього, що з нею пов'язане. Дружба, згідно з концепцією Платона, викладеною в діалозі «Лісід», буває двох видів: така, що заснована на протилежних цінностях, характерах, роді діяльності, і така, що в основі своїй має спільні інтереси, зацікавлення тощо. Античний мислитель наголошує на важливості обох видів дружби у міжособистісних стосунках, зауважуючи при цьому, що стосунки між лихими людьми недоречно називати дружбою.

7. Здійснивши експлікацію любові, дружби та закоханості у різних частинах філософської спадщини Арістотеля, ми виявили, що в корпусі «ранніх» праць цей філософ продовжує лінію давньогрецьких мислителів, які в осягненні людської любові використовують знання з природничих наук (Парменід, Емпедокл, Платон). У «ранніх» творах античний філософ пише про любов, яка дарує сміливість і безстрашність, а також про негативізм та деструктивність тілесної любові. Однією з особливостей Арістотелевої теорії любові є секулярність, яка проявляється в тому, що основа любові міститься в ентелехії, а не в якомусь трансцендентному началі. У логічному корпусі Стагірит доходять низки умовиводів, зокрема про те, що любов – це похідна від дружби, а отже, перша є «вужчою», ніж остання. У логічних працях античний мислитель зауважує, що в жодному разі не можна ототожнювати любовне бажання і статевий акт із любов'ю, а також те, що ми любимо не так самих людей, як те, що нам у них подобається.

В етичних працях Арістотеля найповніше розкрито розуміння ним різних феноменів людського буття, зокрема любові, закоханості та дружби. Арістотелівська традиція тлумачення онтології закоханості передбачає те, що закоханість є надлишковою дружбою, спрямованою на єдину й неповторну особистість. Закоханість «вища» за дружбу, проте «менша», ніж любов. Дискурс закоханих, на думку Стагірита, наповнений усілякими атрибутами, як радісними, так і гіркими, що зроджує думку про амбівалентність закоханості – «солодку гіркоту», яка робить її унікальною серед усіх феноменів та екзистенціалів повсякденного людського існування. Закоханість для давньогрецького філософа має свою есхатологію, доволі гірку, адже закінчується тільки як пам'ять про почуття, що промайнули. Ерос Арістотеля та ерос Платона відрізняються тим, що у першого він, по суті, не має якоїсь трансцендентної (міфологічної) основи. Стагірит розглядає ерос суто як унікальний і своєрідний феномен людського життя. В «Евдемовій етиці» давньогрецький мислитель акцентує на трьох аспектах феномену еросу: стихійності, сміливості еросу, а також зв'язку еросу з філією (любові з дружбою). Стагірит наголошує не так на онтології дружби, як на її праксеологічних, етико-естетичних горизонтах існування. Арістотель зауважує, що взаємини у справжній дружбі, на відміну від схожих на неї різноманітних міжособистісних стосунків (прихильність, одностайність тощо), передбачають фундаментальну зміну людського буття. У такий спосіб він

попереджає про редукування дружби до різних подібних їй стосунків міжлюдського спілкування. Крім того, Стагірит зазначає, що дружба перебуває по той бік щастя і нещастя, а також висвітлює тезу про специфіку дружньої вірності. У праці «Політика» давньогрецький мислитель неоднозначно ставиться до значущості феномену дружби для суспільства. Певною мірою він доповнює своїх попередників Сократа і Платона та підкреслює, що в основі держави лежать любов і дружні взаємини, але водночас опонує їм, бо пише про негативні наслідки для суспільства й державного ладу різноманітних проявів любовних девіацій. Також Стагірит наголошує на фундаментальному значенні друзів незалежно від соціального стану та на важливості першого досвіду дружнього спілкування для подальшого розвитку того чи того дискурсу дружби. У трактаті «Риторика» Арістотель зазначає, що дружба сповнена як позитивних, так і негативних моментів. Позитивом є те, що в її основі лежить бажання блага іншому, однак у ній неминуче можуть виникати моменти страждання, болю і випробувань (печаль, смуток, нудьга тощо). Античний філософ веде мову про амбівалентність дискурсу люблячих, адже саме через розлуку, якщо це справжні почуття, любов стає ще тривалішою та міцнішою. Не оминає він і факту тотальності й комічності природи любові. Давньогрецький мислитель звертає увагу на перфекційну сутність дискурсу любові. На його думку, саме за допомогою близьких і коханих людей ми стаємо кращими одне для одного та корисними і значущими для суспільства.

8. Порівнявши осмислення любові у філософській спадщині основних шкіл елліністичної доби, ми визначили, що грецькі стоїки, на відміну від епікурейців і скептиків, розглядали цей феномен радше в позитивному сенсі, ніж у негативному. Вони вбачали в людській любові дар природи, а тому вважали її вродженим почуттям і такою, що непідвладна людям. Оптимістичність любові в людському житті простежується в тому, що, на думку мислителів Ранньої Стої, вона відіграє визначальну роль у долі особистості. Деякі мислителі акцентували зв'язок любові з пристрастю, що має нерозумний початок, інші ж звеличували її і не бачили в ній нічого крамольного і гідного осуду. Любов, на думку грецьких стоїків, калокагатична, вона об'єднує у собі і благо, і прекрасне. Грецькі стоїки осмислювали та розуміли цей феномен амбівалентно. У дискурсі міжстатевої любові, на їхню думку, можна розгледіти і прояви потворного, і навіть вона сама може негативно впливати на людську долю. Для римських же стоїків любов як людське почуття є і позитивним, адже, люблячи певну людину (кохану / коханого, дружину / чоловіка, батьків, друзів, людей), особистість здатна осягнути, відчутти та зрозуміти справжній і глибинний сенс свого життя, усієї своєї діяльності і справ. У поглядах на певні аспекти любові скептики й епікурейці не завжди погоджуються з класичною античною філософською традицією, певною мірою вони навіть їй протистоять. Хоча скептики й епікурейці, розглядаючи онтологію любові, іноді презирливо ставилися до цього феномену, однак не заперечували його могутності і впливу

на світ, на людське життя. Здебільшого обидві школи розглядали ті чи ті форми любові у людському житті: якщо любов людей до насолод, багатства, грошей мислителі осуджували, то любов до філософії, знань прославляли і заохочували. Сентенції філософів-неоплатоніків стосовно любові можна умовно поділити на три аспекти: онтологічний, епістемологічний та етико-телеологічний. У лоні неоплатонічної школи, на відміну від інших елліністичних шкіл, спостерігаються гострі дискусії щодо походження та визначення любові. Дотримуючись думки свого головного вчителя, Платона, неоплатоніки говорять про єдність любові з розумом і прекрасним, однак, на відміну від Платона, їхнім розмислам притаманні ідеї щодо безлічі еротів. Також вони вважають, що любов походить безпосередньо саме від Бога як Абсолюту. Вельми цікавою як для античної філософії є ідея неоплатоніків про сотеріологічний зміст ідеї любові. Згідно з поглядами більшості представників цього давньогрецького філософського напрямку, саме любов як ніщо інше здатна врятувати людину після смерті.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані у виданнях, індексованих у Web of Science

1. Туренко В. Э. Имплицитная философия любви в эпоху античности: попытка переосмысления. *Studia Warminskie*. 2017. № 54. С. 105–116.
2. Turenko V. Formation and development of the Philosophical anthropology studies in soviet Ukraine. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. № 16. P. 143–156 (у співавторстві).
3. Turenko V. On the beginning metaphilosophy: «antique project». *Laplage em Revista*. 2021. № 7 (2). P. 440–445 (у співавторстві).

Індивідуальні монографії

4. Туренко В. Е. Антична філософія любові : монографія. Київ : ВАДЕКС, 2017. 288 с.
5. Туренко В. Е. Жінки в античній філософії: постаті, праці, концепції. Київ : Ліра-К, 2021. 224 с.

Колективні монографії

6. Туренко В. Е. Проблема співвідношення дружби, закоханості та любові у спадщині Арістотеля. *Quo vadis humanitaris? Książka pamiątkowa z okazji 65-lecia profesora Jacka Pawlika* : міжнародна колективна монографія. Warszawa ; Lwów; Kijów : Wydawnictwo Verbum, 2017. С. 437–453.

Хрестоматія

7. Туренко В. Е. Ідея любові в античній прозі: історія, філософія, роман (тексти, переклади, дослідження). Київ : ВАДЕКС, 2019. 228 с.

Статті у зарубіжних виданнях і наукометричних базах даних

8. Туренко В. Э. Взгляд мыслителей Ранней Стои на онтологический и этико-эстетический аспекты любви. *Paradigmata poznání*. 2015. № 4. С. 21–25.

9. Туренко В. Э. Основные аспекты взгляда на человеческую любовь в философии Ранней Стои. *Modern science – moderni veda*. 2015. № 5. С. 63–70.

10. Туренко В. Е. Феномен любові в античній філософській традиції: до переосмислення теоретичної бази дослідження. *Idei*. 2018. № 2 (12). С. 28–33.

Статті у фахових періодичних виданнях

11. Туренко В. Е. Погляд Еріксимаха на сенс любові у суспільстві та людському житті. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. № 6–7 (134–135). С. 26–34.

12. Туренко В. Е. Погляд на феномен любові античних скептиків та епікурейців: компаративний аналіз. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. № 141–142 (3–4). С. 109–118.

13. Туренко В. Е. Філософія любові у спадщині римських стоїків: антропологічний контекст. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2015. № 1 (3). С. 56–59.

14. Туренко В. Е. Етико-естетична експлікація вчення про двох Афродіт у промові Павсанія. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. № 161–152. С. 137–145.

15. Туренко В. Е. Комічність та трагічність любові у міфі Арістофана про андрогінів. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. № 153–154. С. 111–123.

16. Туренко В. Е. Погляд Арістотеля на любов у ранніх творах та логічному корпусі праць. *Практична філософія*. 2016. № 3. С. 105–110.

17. Туренко В. Е. Роль та значення промови Діотіми в імпліцитній філософії любові. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2016. № 1 (5). С. 79–82.

18. Туренко В. Е. Промова Агафона в «Бенкеті» Платона: особливості тлумачення атрибутики любові. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий альманах*. 2017. № 9. С. 42–46.

19. Туренко В. Е. Специфіка герменевтики любові в античному неоплатонізмі. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий альманах*. 2017. № 8. С. 62–65.
20. Туренко В. Е. Специфіка погляду Арістотеля на дискурс дружби та любові в «Риторичі». *Практична філософія*. 2017. № 2. С. 121–126.
21. Туренко В. Е. Еволюція естетичного змісту любові в античній філософській думці: загальний огляд. *Практична філософія*. 2018. № 2. С. 96–103.
22. Туренко В. Е. Епістемологічний зміст феномену любові в античності: історико-філософський контекст. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 2 (28). С. 53–57.
23. Туренко В. Е. Ерот в давньогрецькій традиції: до питання взаємодії філософії та міфології. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий альманах*. 2018. № 1 (10). С. 61–64.
24. Туренко В. Е. Місце та значення сократичних шкіл і софістів в розвитку імпліцитної філософії любові. *Практична філософія*. 2018. № 1. С. 97–104.
25. Туренко В. Е. Особливості диференціації дружби і закоханості у Платона: постановка питання. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 132 (5). С. 174–177.
26. Туренко В. Е. Соціально-філософський зміст експлікації любові та дружби в Арістотеля. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 1. С. 28–31.
27. Туренко В. Е. Специфіка та особливості розуміння любові у грецькому стоїцизмі. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 128. С. 159–162.
28. Туренко В. Е. Classical reception studies у контексті дослідження античної філософії. *Філософська думка*. 2020. № 2. С. 37–45.
29. Turenko V. Philosophical view on importance of love in society: Plato vs Aristotle. *Політологічний вісник*. 2020. № 85. С. 66–76.
30. Туренко В. Е. Епіменід і Емпедокл: як ранні давньогрецькі мислителі боролися з епідеміями. *Філософська думка*. 2020. № 4. С. 39–49.

Матеріали конференцій

31. Туренко В. Э. Концепт «первая любовь» в истории мировой культуры: древнегреческий эпос vs Новый Завет. *Дні науки філософського факультету – 2015 : Міжнародна наукова конференція (20–21 квітня 2015 року) : матеріали доповідей та виступів*. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. Ч. 2. С. 185–187.
32. Туренко В. Е. Музыка та любов: до роздумів про один аспект платонівської онтології еросу. *Дні науки філософського факультету – 2015 : Міжнародна наукова конференція (20–21 квітня 2015 року) : матеріали*

доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. Ч. 1. С. 43–45.

33. Туренко В. Е. Предмет любові як символ та знак. *Особистість, суспільство, політика – 2015* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. Люблін : Видавництво наукове WSEI, 2015. С. 42–45.

34. Туренко В. Э. Феномен дружньої вірності: філософсько-етичні горизонти осмислення. *Дні науки філософського факультету – 2015 : Міжнародна наукова конференція (20–21 квітня 2015 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. Ч. 2. С. 185–187.

35. Туренко В. Е. Специфіка та особливості погляду на любов у промові Павсанія. *Дні науки філософського факультету – 2016 : Міжнародна наукова конференція (20–21 квітня 2016 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. Ч. 2. С. 185–187.

36. Туренко В. Е. Феномен любові між філософією та природничими науками: pro et contra. *Філософія: Між природничими та гуманітарними науками* : тези одинадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 24–25 березня 2016 року) / упоряд. О. Слободян. Київ : «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 58–60.

37. Туренко В. Е. Естетичний контекст феномену любові у спадщині філософів-софістів. *Дні науки філософського факультету – 2017 : Міжнародна наукова конференція (25–26 квітня 2017 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 4. С. 105–107.

38. Туренко В. Е. Етико-телеологічний зміст феномену любові у спадщині античних неоплатоніків. *Дні науки філософського факультету – 2017 : Міжнародна наукова конференція (25–26 квітня 2017 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 4. С. 58–61.

39. Туренко В. Е. Погляд Платона на природу дружби у діалозі «Лісід». *Дні науки філософського факультету – 2017 : Міжнародна наукова конференція (25–26 квітня 2017 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 1. С. 52–55.

40. Туренко В. Е. Проблематика любові у логічному корпусі праць Арістотеля. *Дні науки філософського факультету – 2017 : Міжнародна наукова конференція (25–26 квітня 2017 року)* : матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 3. С. 272–274.

41. Туренко В. Е. Про комічність любові: про один сюжет платонівського міфу про андрогінів. *Дні науки філософського факультету – 2018 : Міжнародна наукова конференція (26–27 квітня 2018 року)* : матеріали

доповідей та виступів / редкол.: У. В. Мовчан [та ін.]. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2018. Ч. 1. С. 61–63.

42. Turenko V. Love as a battle and war: ambiguity of the concept. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019 : International Scientific Conference (April 23–24, 2019)* / ed. board: A. Konverskyi [and other]. Kyiv : Publishing center “Kyiv University”, 2019. P. 245.

43. Turenko V. Rethinking of Early Greek philosophy: from DK to LM. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020 : International Scientific Conference (April 22–23, 2020)* / ed. board: A. Konverskyi [and other]. Kyiv : Publishing center “Kyiv University”, 2020. P. 18–19.

44. Туренко В. Е. Рання давньогрецька філософія: до питання про співвідношення магістрального та маргінального. *Магістралі та маргінеси : тези чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління»* (Київ, НаУКМА, 29–30 травня 2020 року) / упоряд. В. Пугач, В. Корчевний. Київ, 2020. С. 88–90.

Статті в інших виданнях

45. Туренко В. Е. Вірність в дружбі та любові: спроба філософської компаративістики. *Політологічний вісник*. 2015. № 79. С. 72–80.

46. Туренко В. Э. К вопросу о конечности дискурса любви: философский аспект. *Практична філософія*. 2015. № 4. С. 65–72.

47. Туренко В. Е. Потворне в дискурсі любові: естетична постановка питання. *Філософсько-політологічні студії*. 2015. Вип. 6. С. 15–21.

48. Туренко В. Е. Філософський погляд на сенс аналізаторів у дискурсі любові. *Філософсько-політологічні студії*. 2015. Вип. 7. С. 33–41.

49. Туренко В. Э. Философский взгляд на парадоксальность любви и ее дискурса. *Практична філософія*. 2015. № 1. С. 69–76.

50. Туренко В. Е. Адіафора. *Велика українська енциклопедія* / наук.-ред. рада: В. М. Локтєв (голова) [та ін.] ; уклад.: В. Л. Бабка, О. М. Березовський, Н. В. Вергельська [та ін.]. Т. 1. Київ : Енциклопедичне видавництво, 2016. С. 355–356.

51. Туренко В. Е. Аристотель і аристотелізм: 2400 років по тому. *Філософська думка*. 2016. № 5. С. 6–27.

52. Туренко В. Э. Принадлежит ли любовь истории: pro et contra. *Modern Science*. 2016. № 3. С. 65–72.

53. Туренко В. Э. Природа и смысл нежности в любовном дискурсе: философский аспект. *Modern Science*. 2016. № 1. С. 98–107.

54. Туренко В. Е. Про феномен «пам'яті любові» в координатах правди та примирення. *Правда. Пам'ять. Примирення* / упоряд. К. Б. Сігов. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 399–408.

55. Туренко В. Э. «Голос», «эхо» и «глухота» в романтической любви: философско-культурологическая экспликация. *Практична філософія*. 2016. № 2. С. 39–44.

56. Туренко В. Е. Філософська експлікація любові та дружби в політичних трактатах Платона. *Вісник КНУ. Філософія*. 2017. № 1. С. 28–31.

57. Turenko V. Discourse of Love as Discourse of War and Battle: from Mythology to Philosophy. *Ukrainian Policymaker*. 2019. Volume 4. P. 62–68.

АНОТАЦІЯ

Туренко В. Е. Концептуалізація ідеї любові в античній філософській культурі. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2022.

Комплексно та системно розглянуто процес трансформації уявлень про природу, сенс і значення любові й «навкололюбівних» феноменів в античній філософській культурі. Висвітлено основні концепції розуміння любові, наявні у працях давньогрецьких і давньоримських мислителів. Розкрито вплив ідей, констеляцій, сентенцій античних любомудрів на еволюцію уявлень про любов у процесі розвитку філософсько-антропологічної думки.

Насамперед проаналізовано та обґрунтовано залучення до розгляду не лише класичних праць Платона («Бенкет», «Федр», «Лісід») та Арістотеля (етичний корпус) із цієї проблематики. Відповідно, доведено необхідність застосування та аналізу праць і фрагментів ранніх давньогрецьких філософів, сократичних шкіл, софістів, «неамурологічних» трактатів Платона, різних частин філософського доробку Арістотеля, а також напрацювань мислителів елліністичних шкіл.

Виокремлено шість груп наукових розвідок, які стали теоретичною основою дисертації: зарубіжні та вітчизняні методологічні студії з філософської антропології; фундаментальні загальні дослідження з античної філософської традиції; наукові доробки, у яких розглянуто проблематику любові, дружби, пристрасті в античній культурі; наукові напрацювання, присвячені тим чи тим античним філософам і проблематиці любові, зокрема ранній грецькій традиції, Платонові, Арістотелю й елліністичним школам; філософські дослідження, що стосуються осмислення дружби та любові і «навкололюбівних» феноменів; словники та наукові праці, пов'язані з осмисленням давньогрецьких концептів любові.

Оскільки античні мислителі писали свої праці здебільшого давньогрецькою мовою, постала потреба дослідити еволюцію давньогрецького «словника любові» від епосів Гомера до неоплатонізму. Було виділено дві групи давньогрецького «словника любові» – «слова з головним значенням любові» (ἀγάπη, ἔρως, φιλία, στυρή) та «слова з контекстуальним значенням любові» (ἀφροδίσια, ἐπιθυμία, ἔμερος, μᾶνία, πόθος). У результаті ґрунтовного аналізу виявлено, що кожна лексема любові в давньогрецькій мові має власну

історію, еволюцію слововживання від гомерівських гімнів до елліністичної думки і змінювала в тому чи тому періоді певні конотації, сенси та семантику. Прикметно, що більшість давньогрецьких «слів любові», зокрема й контекстуальних, позначали водночас як міжособистісні почуття, так і олімпійських богів або онтологічне начало. Варто наголосити, що друга група слів давньогрецького «словника любові» тісно пов'язана з тугою і жалем.

З огляду на те, що поява античної філософії тісно пов'язана з міфологічним світосприйняттям і світорозумінням, цілком логічним стало дослідження давньогрецької міфології любові. У результаті виявлено, що образи Афродіти й Ерота мають вельми складну еволюцію від суворого, проанімістичного вигляду до втілення жіночності та привабливості чи путто відповідно. Образ богині любові змінювався у процесі розвитку античної культури (літератури, філософії, мистецтва); він набував нових, яскравих та антропологічних рис, старі ж залишалися в тіні віків. Унаслідок розвитку міфології, який відбувався і завдяки письмовим пам'яткам давньогрецької думки, з'являється концепт про існування двох Афродіт («небесної» та «земної»), який визначив розуміння любові на багато століть уперед і вплинув на історію європейської цивілізації. У текстах епосів, драм, трагедій, віршів про обох Афродіт імпліцитно виникають протофілософські інтенції про ідею любові. Трансформація цього міфологічного образу відбувалася динамічно і впливала на філософський та літературний доробок різних етапів давньогрецької культури, що свідчить про непересічне значення любові в житті людей античної цивілізації.

У докласичній давньогрецькій філософській культурі можна виокремити три основні групи античних мислителів, які розглядали феномен любові: ранні давньогрецькі мислителі, софісти та представники сократичних шкіл. Любов як основа світу, що уможлиблює мирне співіснування людського роду, згідно з фрагментами праць ранніх давньогрецьких філософів, утілена у двох поняттях: ἔρως та φιλία. У роздумах про світобудову більшості мислителів докласичної давньої Греції любов посідає ключове місце. Філософи-досократики, судячи з фрагментів, що дійшли до наших днів, розглядали любов не лише як онтологічний принцип або як елемент світобудови, а і як феномен людського життя. Мислителі ранньої грецької філософії по-різному ставилися до любові як екзистенціалу, але всі вони фактично одностайні в тому, що вона як ніщо інше на світі має фундаментальне значення в долі кожної людини. У представників сократичних шкіл можемо побачити перше у філософському дискурсі чітке розрізнення двох видів любові: «небесної» і «земної», «піднесеної» та «продажної». Кожна людина має право сама обирати, що для неї є любов, якого сенсу у своєму житті вона надає любові. Саме із сократичних шкіл у філософській думці починається дискусія стосовно значення любові для філософії та для філософа. Із фрагментів праць софістів, які збереглися до нашого часу, можна зробити висновок про неоднозначний погляд на любов у софістичній традиції. Деякі софісти її вихваляли, інші осуджували та презирливо до неї ставилися. Варто також

звернути увагу на внесок софістів у розвиток філософії любові – саме вони першими присвятили свої роздуми естетичному векторові феномену любові.

У корпусі Платонових праць бачимо не лише першу в історії повноцінну філософську експлікацію любові, а і трансформацію уявлень про цей феномен. Саме в класичній філософії (в особі Платона й Арістотеля) ми особливим чином помічаємо рефлексії стосовно не лише любові, а й «навкололюбовних» феноменів: дружби, пристрасті, закоханості, потягу тощо. Погляди на любов у Платона трансформуються від ідеалізації гомоеротичних стосунків, які були притаманні багатьом давньогрецьким полісам, до акценту на тому, що саме союз між чоловіком та жінкою є найбільшим благом для суспільства. Любов – основа всього світу. Лише завдяки любові людина здатна отримати найбільші дари, які тільки можливі на землі, і лише любов до особи протилежної статі дарує неймовірну сміливість; маючи любов у серці, людина здатна жертвувати всім заради коханої особистості і навіть померти за неї. Платонівські ідеї про «земну» та «небесну» Афродіту, міф про андрогінів, зв'язок любові та філософії як прагнення до прекрасного і безсмертя істотно вплинули на розуміння любові не лише у філософському дискурсі, а й у різних аспектах людського життя – як індивідуальному, так і суспільному. Філософську експлікацію любові Платона не варто обмежувати тільки діалогами, цілковито присвяченими темі любові й «навкололюбовних» феноменів («Бенкет», «Лісід», «Федр»). Платон як мислитель і як особистість пройшов великий шлях у розумінні феномену любові. Тому не є обґрунтованою думка про те, що він – апологет і теоретик лише одностатевих стосунків. Наприклад, у політичних трактатах давньогрецький мислитель категорично заперечує одностатеві стосунки й редукування любові лише до насолоди та задоволення.

Специфікою Арістотелевого бачення любові є те, що він розглядав цей феномен у контексті не лише етичних, а й логічних, естетичних, соціально-філософських питань. Зокрема визначено, що в корпусі «ранніх праць» філософ продовжує лінію давньогрецьких мислителів, які в осягненні людської любові використовують знання з природничих наук (Парменід, Емпедокл, Платон). Однією з особливостей його теорії любові є секулярність, яка проявляється в тому, що основа любові лежить в ентелехії, а не в якомусь трансцендентному началі. Натомість у логічному корпусі Стагірит доходять низки умовиводів, зокрема про те, що любов є похідною від дружби, а тому перша є «вужчою», ніж остання. У логічних працях античний мислитель зауважує, що в жодному разі не можна ототожнювати любовне бажання та статевий акт із любов'ю, а також те, що ми любимо не так самих людей, як те, що нам у них подобається. Водночас в етичних працях Арістотеля найбільш повно розкрито розуміння давньогрецьким мислителем різних феноменів людського буття, зокрема любові, закоханості та дружби. У праці «Політика» Стагірит певною мірою доповнює своїх попередників Сократа і Платона, наголошуючи, що в основі держави лежать любов і дружні взаємини, але водночас опонує їм, бо акцентує на негативних наслідках для соціуму і державного ладу в разі проявів різних любовних девіацій. Також у цій праці

мислитель пише про фундаментальне значення друзів незалежно від їхнього соціального стану і про важливість першого досвіду дружнього спілкування для подальшого розвитку того чи того дискурсу дружби.

Докладно проаналізовано філософські інтерпретації феномену любові у доробку елліністичних шкіл. Зокрема доведено, що грецькі стоїки, на відміну від епікурейців і скептиків, розглядали цей феномен радше в позитивному сенсі, ніж у негативному. Вони вбачали в людській любові дар природи, а тому вважали її вродженим почуттям і такою, що непідвладна людям. У дискурсі міжстатевої любові, на їхню думку, можна розгледіти і прояви потворного, і навіть вона сама може негативно впливати на людську долю. Водночас для римських стоїків любов як людське почуття є і позитивним, адже, люблячи певну людину (кохану / коханого, дружину / чоловіка, батьків, друзів, людей), особистість здатна осягнути, відчуту та зрозуміти справжній і глибинний сенс свого життя, усієї своєї діяльності і справ. У поглядах на певні аспекти любові скептики й епікурейці не завжди погоджуються з класичною античною філософською традицією, певною мірою вони навіть їй протистоять. Хоча скептики й епікурейці, розглядаючи онтологію любові, іноді презирливо ставилися до цього феномену, однак не заперечували його могутності і впливу на світ, на людське життя. Здебільшого обидві школи розглядали ті чи ті форми любові в людському житті: якщо любов людей до насолод, багатства, грошей мислителі осуджували, то любов до філософії, знань прославляли і заохочували. Сентенції філософів-неоплатоніків стосовно любові можна умовно поділити на три аспекти: онтологічний, епістемологічний та етико-телеологічний. У лоні неоплатонічної школи, на відміну від інших елліністичних шкіл, спостерігаються гострі дискусії щодо походження та визначення любові. Дотримуючись думки свого головного вчителя, Платона, неоплатоніки говорять про єдність любові з розумом і прекрасним, однак, на відміну від Платона, їхнім розмислам притаманні ідеї щодо безлічі еротів. Також вони вважають, що любов походить безпосередньо саме від Бога як Абсолюту. Вельми цікавою як для античної філософії є ідея неоплатоніків про сотеріологічний зміст ідеї любові. Згідно з поглядами більшості представників цього давньогрецького філософського напрямку, саме любов як ніщо інше здатна врятувати людину після смерті.

Таким чином, концептуалізація любові в античній філософії постає як один з етапів імпліцитної філософії любові; вона є ширшим поняттям, ніж «античний ерос», і становить сукупність концепцій, категорій та понять, наявних у текстах давньогрецьких і давньоримських мислителів. Розвиток розуміння екзистенціалу любові в античній філософії є доволі строкатим, неоднорідним і багатовекторним.

Ключові слова: любов, людське буття, екзистенціальні виміри людського буття, культура, антична філософія, антична філософія любові, ερως, φίλα, αγαπη.

ANNOTATION

Turenko V. E. Conceptualization of the idea of love in ancient philosophical culture. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty: 09.00.04 – Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2022.

The process of transformation of ideas about the nature and meaning and significance of love in ancient philosophical culture is comprehensively and systematically considered. The basic concepts of understanding love, which are present in the works of ancient Greek and Roman thinkers. The succession of ideas, constellations, maxims of ancient wise men on the development of ideas about love in the development of philosophical and anthropological thought is revealed.

First of all, the involvement in the explication of love in this period of philosophical discourse of various sources in addition to the classic works of Plato (“Symposium”, “Phaedrus”, “Lysis”) and Aristotle (ethical corpus) on this issue was analyzed and substantiated. Accordingly, the necessity of application and analysis of works and fragments of early Greek philosophers, Socratic schools, sophists, “non-amurological” treatises of Plato, various parts of Aristotle’s philosophical work, as well as the work of thinkers of Hellenistic schools.

There are a number of groups of scientific research that have become the theoretical basis of this dissertation: foreign and Ukrainian methodological studies in the field of philosophy and anthropology; fundamental general research on the ancient philosophical tradition; scientific works, which in one way or another address the issue of love, friendship, passion in ancient culture; scientific works devoted to various ancient philosophers and the problems of love, in particular the pre-classical ancient Greek tradition, Plato, Aristotle and the Hellenistic schools; philosophical studies on the understanding of friendship and love, dictionaries and scientific works devoted to the understanding of ancient Greek concepts of love.

Based on the fact that the ancient Greek language is the main language for writing works by ancient thinkers, it was necessary to study the evolution of the ancient Greek “dictionary of love” from the epics of Homer to Neoplatonism. Two groups of the ancient Greek “dictionary of love” were identified – “words with the main meaning of love” (ἀγάπη, ἔρως, φιλία, στοργή) and “words with the contextual meaning of love” (ἀφροδίσια, ἐπιθυμία, ἕμερος). A thorough analysis revealed that each token of love in the ancient Greek language has experienced its own history, the evolution of word usage from Homeric hymns to Hellenistic thought, while changing certain connotations, meanings and semantics in one period or another. It is especially noteworthy that most of the ancient Greek “words of love”, including and contextual signified both interpersonal feelings and certain Olympian gods or ontological origins. It should also be emphasized that the second group of words in the ancient Greek “dictionary of love” is closely related to sadness and grief.

Based on the principle that the emergence of ancient philosophy is closely linked to the mythological worldview and worldview, it was logical to study the ancient Greek mythology of love. As a result, it was revealed that the images of both Aphrodite and Eros have a rather complex evolution from a stern, pro-animistic look to the embodiment of femininity and attractiveness or putto, respectively. The image of the goddess of love changed in the process of development of ancient culture (literature, philosophy, art); he acquired new, bright and anthropological features, while the old ones remained in the shadow of the ages. Due to the development of mythology, which took place due to the written monuments of ancient Greek thought, there is a concept of the existence of two Aphrodites (heavenly and earthly), which defined the understanding of love for many centuries and influenced the history of European civilization. In the texts of epics, dramas, tragedies, poems about both Aphrodites, there are implicit proto-philosophical intentions about the idea of love. The transformation of this mythological image took place dynamically and influenced the philosophical and literary heritage of various stages of ancient Greek culture, which testifies to the paramount importance of love in the lives of the inhabitants of ancient civilization.

In the pre-classical ancient Greek tradition, there are three main vectors of thought of ancient philosophers: early ancient Greek thinkers, sophists and representatives of the Socratic schools. Love as the basis of the world, which thus enables peaceful human coexistence, according to fragments of works of early Greek philosophers, is embodied in two concepts: ἔρως and φιλία. In thinking about the universe, love is central to most thinkers of pre-classical ancient Greece. Pre-Socratic philosophers, judging by the fragments that have come down to us, considered love not only as an ontological principle or as an element of the universe, but also as a phenomenon of human life. Thinkers of early Greek philosophy had different views on love as an existential, but they are all in fact unanimous in the fact that it, like nothing else in the world, is fundamental to the destiny of every human being. For the first time in philosophical discourse, we can see in the representatives of Socratic schools a clear distinction between two kinds of love: “heavenly” and “earthly”, “sublime” and “selling”. Everyone has the right to choose for himself what is love for him, what is the meaning of love he puts in his life. It should be emphasized that it is from the Socratic schools that the discussion of the significance of love for philosophy and for the philosopher begins in philosophical thought. From the fragments of works of sophists that have survived to our time, we can conclude about the ambiguous view of love in the sophistic tradition. Some sophists praised her, others condemned and despised her. It is also worth emphasizing the contribution of the Sophists to the development of the philosophy of love – they were the first to devote their thoughts to the aesthetic vector of the phenomenon of love.

Based on Plato’s corpus, we can see not only the first full-fledged philosophical concept of love in history, but also the transformation of ideas about this phenomenon in the legacy of the ancient Greek thinker. It should be emphasized that in classical philosophy (in the person of Plato and Aristotle) we see special

reflections on not only love but also friendship, passion, love, attraction and more. Accordingly, Plato's views on love are transformed from the idealization of homoerotic relationships that were characteristic of the Athenian polis to the emphasis on the fact that the union between man and woman is the greatest good for society. Love is the basis of the whole world. Thanks only to love, a person is able to receive the greatest gifts that are possible on earth and only in love for a person of the opposite sex is given incredible courage; having love in the heart, a person is able to sacrifice everything he can for the sake of a loved one, even die for her. Plato's ideas of "earthly" and "heavenly" Aphrodite, the myth of androgynes, the connection of love and philosophy, as the pursuit of beauty and immortality, had a fundamental impact on the understanding of love not only in philosophical discourse but also in various aspects of human life – individual and public. Plato's philosophical explication of love should not be limited to dialogues specifically devoted to the theme of love and "environmental" phenomena ("Symposium", "Lysis", "Phaedrus"). Plato as a thinker, as a person has come a long way in understanding this phenomenon. Therefore, it is not reasonable to think that he is only an apologist and theorist of same-sex relationships, etc. After all, for example, in political treatises, Plato categorically denies same-sex relationships and the possibility of reducing love only to pleasure and satisfaction.

The specificity of Aristotle's vision of love is that he considered this issue not only in the context of ethical issues, but also logical, aesthetic, socio-philosophical and so on. In particular, it was determined that in the corpus of "early works" Aristotle continues the line of ancient Greek thinkers who use knowledge of natural sciences (Parmenides, Empedocles, Plato) in understanding human love. One of the features of his theory of love is secularism, which is that the basis of love is in entelechy, not in some transcendent principle. Instead, in the logical corpus, Stagiritic comes to a number of inferences, in particular, that love is derived from friendship, so the former is "narrower" than the latter. In his logical writings, the ancient thinker remarks that love and sexual intercourse can never be equated with love, and that we love not so much the people themselves as what we like about them. At the same time, the ethical works of Aristotle most fully unfold the understanding of the ancient Greek thinker of various phenomena of human existence, including love, infatuation and friendship. In the work "Politics" Stagiritic to some extent he continues his predecessors Socrates and Plato, and emphasizes that the state is based on love and friendship, but at the same time opposes them, because he notes the negative consequences of various manifestations of love deviations for society and government. Also in this treatise, Stagiritic emphasizes the fundamental importance of friends regardless of social status, as well as the importance of the first experience of friendly communication for the further development of a discourse of friendship.

Philosophical interpretations of the phenomenon of love in the heritage of Hellenistic schools are analyzed in detail. In particular, it has been proven that the Greek Stoics, in contrast to the Epicureans and skeptics, viewed this phenomenon in a more positive sense than in a negative way. They saw in human love a gift of

nature, and therefore an innate feeling, which led to its understanding as beyond human control. In turn, in the discourse of intersex love, according to the Roman Stoics, one can consider the manifestations of the ugly and even it can negatively affect human destiny. At the same time, for the Roman Stoics, love as a human feeling is also positive, because loving this or that person: beloved wife, parents, friends, people, a person is able to comprehend, feel and understand the true and deep meaning of life, all its activities. At the same time, skeptics and Epicureans do not always agree with the classical ancient philosophical tradition in their views on certain aspects of love, and to some extent they even oppose it. Considering the ontology of love, skeptics and Epicureans, although sometimes contemptuous of this phenomenon, but did not deny its power and impact on the world, on human life. For the most part, both schools considered one or another form of love in human life: if people's love of pleasure, wealth, money was condemned by thinkers, the love of philosophy and knowledge was praised and encouraged. The maxims of Neoplatonic philosophers about love can be divided into three aspects: ontological, epistemological and ethical-teleological. Following the opinion of their main teacher, Plato, they speak of the unity of love with reason and beauty, but, contrary to it, there are ideas about many eros, and that it originates directly from God as the Absolute. Quite interesting as for ancient philosophy is the reception of the Neoplatonists regarding the soteriological content of the idea of love. According to most representatives of this ancient Greek philosophical trend, it is love as nothing else can save a person after death.

Key words: love, human existence, existential dimensions of human existence, culture, ancient philosophy, ancient philosophy of love, ερωσ, φιλια, αγαπη.